

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ**

ГАВРИЛЕНКО ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 373.3(091)(477)»195/200»

**РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.
Роботу виконано в Інституті педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Березівська Лариса Дмитрівна,
Державна науково-педагогічна бібліотека України
імені В. О. Сухомлинського, директор.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Іванюк Ганна Іванівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри педагогіки та психології;

доктор педагогічних наук, професор
Кодлюк Ярослава Петрівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри педагогіки і методики
початкової та дошкільної освіти;

доктор педагогічних наук, професор
Хомич Лідія Олексіївна,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України,
заступник директора з наукової роботи.

Захист дисертації відбудеться 26 грудня 2019 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д, каб. 418.

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://undip.org.ua/> та в науковій бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д.

Автореферат розісланий 26 листопада 2019 року.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. В. Онопрієнко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах сучасних цивілізаційних викликів, трансформацій у політичному, економічному та культурному житті українського суспільства, загострення конкуренції в усіх сферах діяльності важливим вектором державної політики є реформування освітньої галузі з огляду на європейські пріоритети. Наразі однією із реформ є створення Нової української школи, покликаної формувати цілісну всебічно розвинену особистість із активною життєвою позицією, здатну змінювати навколишній світ, конкурувати на ринку праці, навчатися впродовж життя. Особлива роль у цьому процесі належить початковій освіті, що здійснює як безпосередній, так і опосередкований вплив на попередній і наступні рівні освіти, є ґрунтом для входження дитини у соціокультурний та освітній простір, зорієнтована на формування ключових і предметних компетентностей, необхідних для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. З огляду на зазначене, початкова освіта раніше й активніше за інші рівні загальної середньої освіти має сприймати та втілювати у практику нові ідеї, що передбачено в основоположних документах «Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи» (2016), Законі України «Про освіту» (2017).

Нинішні освітні трансформації актуалізують ґрунтовне вивчення, осмислення і творче використання вітчизняного історико-педагогічного досвіду. Особливо важливим у цьому контексті є звернення до подій другої половини ХХ – початку ХХІ ст., які спричинили позитивні зміни в сучасній початковій освіті, стимулювали пошук і розвиток нових підходів до навчання молодших школярів.

Історико-педагогічна наука має значний доробок із питань розвитку загальної середньої освіти в радянський час та добу державної незалежності України. Безперечно, поряд з іншими рівнями загальної середньої освіти увага дослідників фокусувалася на початковій освіті як фундаменті подальшого навчання та розвитку особистості дитини. З різних методологічних підходів окремі питання початкової освіти у визначених хронологічних межах більшою чи меншою мірою крізь призму загальношкільної проблематики розглядали українські вчені минулого (Є. С. Березняк, А. Д. Бондар, М. С. Гриценко, М. М. Грищенко, О. Я. Завадська та ін.) й сучасності (Л. Д. Березівська, В. А. Ветохіна, Г. І. Іванюк, В. В. Кузьменко, В. М. Курило, О. Б. Петренко, Л. В. Пироженко, О. В. Попова, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинська, Л. О. Хомич, В. О. Шпортенко та ін.).

Упродовж останніх десятиліть наукове зацікавлення дослідників викликають різні проблеми початкової освіти в історико-педагогічній ретроспективі. У наукових студіях О. Я. Савченко з позицій гуманістичної, особистісно орієнтованої педагогіки висвітлюються питання реформування змісту початкової освіти, контролю й оцінювання навчальних досягнень

молодших школярів. У низці дисертаційних досліджень, хронологічні межі яких переважно охоплюють другу половину ХХ – початок ХХІ ст., предметом історико-педагогічного аналізу були такі аспекти: розвиток ідей гуманістичної педагогіки в початковій освіті (В. Ф. Землянська); розвивальне та проблемне навчання молодших школярів (О. Д. Замашкіна, К. П. Нечипоренко, Н. Д. Янц); індивідуалізація і диференціація початкового навчання (Т. В. Вожегова); розвиток підручникотворення в початковій освіті (Л. М. Височан, Я. П. Кодлюк, Н. М. Кузьменко); оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи (А. А. Предик, С. В. Чупахіна); еволюція початкової школи на Закарпатті (О. Й. Фізеші) та ін.

Незважаючи на широкий спектр проаналізованих науковцями питань й донині відсутнє цілісне дослідження розвитку початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах. У цьому зв'язку актуальність пропонованої дисертації зумовлена в науково-теоретичному аспекті необхідністю подолання поверхневості й фрагментарності історико-педагогічного знання про розвиток початкової освіти як ланки загальної середньої освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з метою формування цілісного розуміння окресленої проблеми; у практичному – важливістю критичного аналізу трансформацій у початковій освіті 1954–2001 рр. для їх осмислення у процесі сучасного реформування освітньої галузі за ідеями Нової української школи.

Отже, актуальність обраної наукової проблеми, її затребуваність для сучасного реформування системи початкової освіти, фрагментарність висвітлення в історико-педагогічній науці зумовили вибір теми дисертаційної роботи **«Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до наукової тематики відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України «Організація навчального процесу в історії вітчизняної школи: від уніфікації до диференціації (40–80-ті роки ХХ ст.)» (державний реєстраційний номер 0113U000271). Тему дисертації затверджено вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 10 від 30 травня 2012 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 25 вересня 2012 р.).

Мета дослідження – комплексне розкриття організаційних і педагогічних засад розвитку початкової освіти як ланки загальної середньої освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. Обґрунтувати концептуальні основи дослідження, проаналізувати історіографію проблеми та окреслити джерельну базу.
2. Розробити періодизацію розвитку початкової освіти в обраних хронологічних межах та встановити тенденції кожного із періодів.

3. Розглянути цілі, завдання, цінності та принципи початкової освіти у визначених хронологічних межах.

4. Розкрити трансформації організаційних засад системи початкової освіти.

5. Схарактеризувати еволюцію змісту початкової освіти впродовж 1954–2001 рр.

6. Висвітлити процесуальні аспекти діяльності початкової освіти у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

7. Виявити внесок українських учених у розвиток теорії й практики початкової освіти.

8. Визначити загальні тенденції розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. задля їх осмислення у процесі сучасного реформування початкової школи.

Об'єкт дослідження – розвиток початкової освіти в Україні.

Предмет дослідження – організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину ХХ – початок ХХІ ст., позначені трансформаціями в системі загальної середньої освіти, зокрема її початкової ланки; посиленням уваги науковців до теорії та практики початкової освіти. Вибір нижньої хронологічної межі – 1954 р. – зумовлений тим, що внаслідок проголошення на початку 50-х рр. ХХ ст. на державному рівні переходу до обов'язкової семирічної та десятирічної освіти початкова освіта перестала бути замкненою ланкою та інтегрувалася в структуру загальної середньої освіти. У програмах для I–IV класів (1954) початкова освіта вперше визначалася як підготовчий ступінь для отримання освіти в наступних ланках загальноосвітньої школи. Завершується дослідження 2001 р., коли розпочався перехід початкової освіти до нового змісту й структури навчання, упроваджувався Державний стандарт початкової загальної освіти, що суттєво вплинуло на її подальший розвиток. Відповідно ці процеси потребують окремої історико-педагогічної розвідки.

Концептуальні ідеї дослідження. В основу дослідження покладено положення про початкову освіту як ланку загальної середньої освіти, в структурі якої вона розвивалася відносно самостійно й цілісно. Початкова освіта розглядається також як складна динамічна педагогічна система, що формувалася під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних чинників та характеризувалася певними тенденціями й суперечностями.

Провідною ідеєю дослідження стало комплексне висвітлення організаційних і педагогічних засад розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр. відповідно до розробленої логіко-структурної моделі, що містить такі взаємопов'язані та взаємозумовлені складники:

– чинники розвитку початкової освіти;

– цільовий компонент (цілі, завдання, цінності, принципи);

– організаційний компонент (тривалість навчання, вік вступу дітей до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення);

– змістовий компонент (теорії формування змісту освіти, принципи його добору та структурування, аналіз навчальних планів і програм, навчальної літератури);

– процесуальний компонент (організація навчально-виховного процесу, методи, засоби та форми організації навчання, контроль і оцінювання навчальних результатів молодших школярів);

– тенденції розвитку початкової освіти.

Запропонована модель лягла в основу вивчення окресленої наукової проблеми відповідно до створеної періодизації із урахуванням комплексу критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та педагогічної науки).

Використана в дисертації педагогічна термінологія була притаманна обраним хронологічним межам (як-от: початкова освіта, початкова школа, молодші школярі, класовод, навчальний заклад, навчально-виховний процес, експериментальні дослідження та ін.).

У дослідженні увага фокусувалася на початковій освіті, що здобувалася дітьми молодшого шкільного віку в загальноосвітніх школах з українською мовою навчання. Водночас не розглядалися заклади освіти для дітей, які потребували корекції фізичного та (або) розумового розвитку, особливих умов виховання й соціальної допомоги, для дітей національних меншин, а також заклади освіти для підлітків, молоді, дорослих, які вчасно не здобули початкову освіту (що було характерно для 50-х – 70-х рр. ХХ ст.), адже вони мали певні відмінності в організаційному, змістовому та процесуальному аспектах на противагу загальноосвітнім або «масовим школам» (ця назва вживалася у документах Міністерства освіти УРСР 50-х – 80-х рр. ХХ ст.). В останніх здобувала початкову освіту більшість дітей молодшого шкільного віку.

Методологічну основу дослідження становлять:

– джерелознавчий підхід – надав можливість виявити, систематизувати та проаналізувати різні типи джерел, де висвітлюється розвиток початкової освіти в обраних хронологічних межах;

– історіографічний підхід – сприяв виявленню стану проблеми в історико-педагогічній науці;

– системний підхід – забезпечив розгляд початкової освіти як ланки загальної середньої освіти й водночас як окремої системи та її компонентів;

– синергетичний підхід – дозволив зіставити та показати динаміку розвитку початкової освіти під впливом багатьох чинників;

– культурологічний підхід – сприяв розгляду розвитку початкової освіти у певному соціокультурному середовищі;

– парадигмальний підхід – дав змогу осмислити зміни, які відбувалися в цілях, завданнях, цінностях, принципах, організації початкової освіти, її змісті, навчально-виховному процесі в початковій школі;

– аксіологічний підхід – надав можливість виявити педагогічні уявлення про цінності початкової освіти, розкрити її роль у формуванні системи цінностей у дітей молодшого шкільного віку;

– загальнонаукові гносеологічні принципи історизму, об'єктивності, поєднання історичного і логічного, системності.

Теоретичною основою дисертації є:

– філософські концепції розвитку освіти в умовах трансформаційних змін суспільства (В. П. Андрущенко, Вол. І. Бондар, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень, В. О. Огнев'юк, С. О. Сисоєва);

– концептуальні положення методології сучасної історії освіти українських (О. В. Адаменко, Л. Д. Березівська, Л. Ц. Ваховський, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек, М. Б. Євтух, Г. І. Іванюк, Н. М. Коляда, В. С. Курило, О. Б. Петренко, О. В. Сухомлинська та ін.) і зарубіжних учених (М. В. Богуславський, О. Н. Джуринський, В. В. Краєвський та ін.);

– теоретичні підходи до системного й цілісного вивчення початкової освіти (Н. М. Бібік, М. В. Богданович, М. С. Вашуленко, Я. П. Кодлюк, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тименко, Л. О. Хомич та ін.).

Для реалізації мети та розв'язання завдань дослідження використано комплекс **методів**, а саме:

– загальнонаукові (аналіз, синтез, моделювання, порівняння, систематизація, узагальнення) – стали основою вивчення організаційних і педагогічних аспектів розвитку початкової освіти;

– історико-структурний – сприяв розробленню структури дослідження, визначенню періодів розвитку початкової освіти;

– конструктивно-генетичний – дозволив створити періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр., виявити тенденції кожного із періодів;

– історико-генетичний – дав змогу здійснити структурування фактологічної інформації;

– порівняльно-зіставний – забезпечив визначення особливостей розвитку початкової освіти загалом та її компонентів у різні періоди, виявлення спільного й відмінного, формулювання відповідних висновків;

– парадигмальний – сприяв здійсненню аналізу та порівняння особливостей розвитку початкової освіти в радянський час і добу державної незалежності України, коли пропонувалися різні моделі початкової освіти;

– статистичний – дозволив простежити динаміку розвитку мережі закладів освіти, які надавали початкову освіту; встановити чисельність учнів початкових класів, їх розподіл за типами шкіл та мовою навчання, віковий склад; з'ясувати кількісні показники учителів початкових класів, їхній освітній рівень та ін. як в

окремі періоди розвитку початкової освіти, так і загалом у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *законодавчі та нормативні документи* (закони, накази, постанови ЦК КПРС, ЦК КПУ, Президента України, Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Верховної Ради України; постанови, накази, рішення Міністерства освіти СРСР, Міністерства освіти / Міністерства народної освіти УРСР, Міністерства освіти / Міністерства освіти і науки України), що визначали ідеологію й стратегію розвитку початкової освіти, регулювали її діяльність, відображали вимоги щодо організаційного та процесуального компонентів початкової освіти, а також ті, у яких окреслювався зміст початкової освіти (навчальні плани та програми для початкових класів, Державний стандарт початкової загальної освіти);

– *справочинна документація* (звіти, доповідні записки, інформації, листування, протоколи та стенограми колегій Міністерства освіти / Міністерства народної освіти УРСР, Міністерства освіти / Міністерства освіти і науки України, відділу/сектору/лабораторії початкової школи/початкового навчання/початкової освіти НДІ педагогіки УРСР/Інституту педагогіки АПН України, різного рівня освітянських нарад, що стосувалися початкової освіти), яка зберігається переважно у фондах архівних установ України, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди № 166 – Міністерство освіти УРСР (1946–1988), Міністерство народної освіти УРСР (1988–1992), Міністерство освіти України (1992–2000); № 5097 – Сухомлинський Василь Олександрович; № 5127 – Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР (1955–1982)); Державного архіву Чернігівської області (фонди № Р-2334 – Інститут удосконалення учителів Управління народної освіти Чернігівської обласної державної адміністрації (1944–1993); № Р-5065 – Управління освіти і науки Чернігівської обласної державної адміністрації (1943–2002)), а також у відділі початкової освіти Інституту педагогіки НАПН України (1985–2001);

– *статистичні матеріали*, що містять дані про динаміку розвитку мережі закладів освіти, які надавали початкову освіту; про прийом учнів до І класів; про контингент молодших школярів, їх розподіл за типами шкіл та мовою навчання; про чисельність учителів початкових класів, їхній освітній рівень; про стан навчальної та матеріально-технічної бази закладів освіти тощо;

– *навчальна та методична література*, що використовувалася в початкових класах шкіл з українською мовою навчання;

– *матеріали періодичних видань* («Дошкільне виховання» (1954–2001), «Педагогіка і психологія» (1993–2018), «Педагогічна газета» (1994–2001), «Початкова школа» (1969–2018), «Радянська освіта» (1940–1991), «Радянська школа» (1945–1991), «Рідна школа» (1992–2018), «Освіта» (1991–2001), «Освіта України» (1996–2001), «Українська мова в школі» (1954–1964), «Шлях освіти»

(1995–2012), «Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР» (1949–1959), «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» (1960–1989), «Інформаційний збірник Міністерства освіти УРСР» (1990–1991), «Інформаційний збірник Міністерства освіти України» (1992–2000), «Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України» (2001–2010) та ін.), що містять фактичний матеріал для вивчення розвитку початкової освіти в окреслених хронологічних межах;

– *наукові праці* (монографії, дисертаційні дослідження, статті тощо) фахівців у галузі початкової освіти 1954–2001 рр. (Н. М. Бібік, М. В. Богдановича, М. С. Вашуленка, С. С. Коваленко, В. І. Помагайби, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тименка та ін.), присвячені різним її питанням;

– *інтерпретаційні джерела* – монографії, дисертації, статті, у яких розглядається досліджувана або дотичні до неї проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

– комплексно висвітлено наукову проблему, яка не була предметом спеціального вивчення, – історію розвитку початкової освіти як ланки у структурі загальної середньої освіти України 1954–2001 рр.;

– обґрунтовано логіко-структурну модель аналізу розвитку початкової освіти, яка вміщує взаємопов'язані складники (чинники; цільовий, організаційний, змістовий, процесуальний компоненти; тенденції), що надало можливість цілісно представити досліджуваний феномен;

– з урахуванням комплексу критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та педагогічної науки) розроблено періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр.: I період (1954–1964) – початкова освіта в контексті шкільної реформи; II період (1964–1984) – структурно-змістові трансформації в початковій освіті; III період (1984–1991) – початкова освіта в руслі перебудовчих процесів освітньої галузі; IV період (1991–2001) – розвиток початкової освіти в умовах державної незалежності України; встановлено суть, тенденції кожного із періодів, наступність і взаємозалежність між ними;

– системно і в порівняльно-зіставному аспекті розкрито цілі (інваріантні, варіативні), завдання (освітні, виховні, розвивальні), цінності (тоталітарного – конформізм, домінування інтересів держави, колективу над індивідуальними та ін. та демократичного суспільства – загальнолюдські у поєднанні з національними, громадянськими, екологічними та особистісними), принципи початкової освіти (обов'язковості, доступності, безкоштовності, зовнішньої диференціації та ін., суть яких з часом не змінювалася; радянської, уніфікації, русифікації та ін., проголошені й реалізовані за радянської доби; демократизації, національної спрямованості, гуманізації, дитиноцентризму, різнотипності освіти та ін., усталені в незалежній Україні), що визначали особливості її організації, змісту освіти, здійснення навчального-виховного процесу;

– на основі розробленої періодизації висвітлено організаційні трансформації в початковій освіті (зміну тривалості та віку вступу дітей до

школи; типи та динаміку розвитку мережі навчальних закладів для здобуття початкової освіти; категорії дітей, охоплених початковою освітою, чисельність молодших школярів, їхні права та обов'язки, соціальний захист; кількісні показники та освітній рівень учителів початкових класів, підвищення їхньої фахової кваліфікації, соціальний захист класоводів; навчальне та матеріально-технічне забезпечення);

– схарактеризовано еволюцію змісту початкової освіти (трансформації теорій формування змісту освіти, принципів його добору та структурування (методологічні та дидактичні), навчальних планів і програм, підручників і навчальних посібників);

– з'ясовано процесуальні аспекти діяльності початкової ланки загальної середньої освіти (організацію навчально-виховного процесу (структуру й тривалість навчального року, наповнюваність початкових класів, тривалість навчального тижня, організацію навчального дня молодших школярів, тривалість уроку, форми навчання); методи та форми організації навчання; контроль і оцінювання навчальних результатів молодших школярів);

– визначено загальні тенденції розвитку початкової освіти в досліджуваних хронологічних межах (спрямованість початкової освіти на всебічний розвиток молодших школярів, формування у них базису знань, умінь і навичок, системи цінностей і якостей; забезпечення обов'язковості, доступності та безкоштовності початкової освіти; системний підхід у реформуванні змісту початкової освіти; пошук оптимальної організації навчального-виховного процесу в початковій школі та ін.) задля їх осмислення у процесі сучасного реформування початкової школи.

Подальшого розвитку у дослідженні набули:

– систематизація та характеристика історіографії розглядуваної проблеми за хронологічним та проблемно-тематичним підходами;

– аналіз законодавчих і нормативних документів, що забезпечували розвиток початкової освіти в Україні;

– висвітлення внеску українських педагогів і психологів у розвиток початкової освіти (Н. М. Бібік, М. В. Богдановича, М. С. Вашуленка, Ю. З. Гільбуха, С. С. Коваленко, Г. С. Костюка, В. І. Помагайби, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, О. В. Скрипченка, В. П. Тименка та ін.);

– розкриття організаційно-змістових аспектів та результатів експериментальних досліджень у галузі початкової освіти, здійснюваних українськими вченими в середині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.

У процесі дослідження уточнено:

– поняттєво-категорійний апарат досліджуваної проблеми (початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти);

– основні віхи поступу відділу початкової школи (його назва неодноразово змінювалася) НДІ педагогіки УРСР (з 1992 р. – Інститут педагогіки АПН України) (1955–2001) як організаційного та науково-методичного центру

з досліджень проблем початкової освіти, його очільників, наукових співробітників.

До наукового обігу введено 240 архівних документів, серед них 175 маловідомих і 65 невідомих (стенограми нарад з питань початкової освіти в Міністерстві освіти УРСР, НДІ педагогіки УРСР; інформація про результати експериментальних досліджень українських учених у галузі початкової освіти, про діяльність відділу початкової школи; статистичні дані щодо чисельності молодших школярів, їх розподілу за типами шкіл і мовою навчання, вікового складу тощо), фотодокументи, факти, відомості про організаційні і педагогічні аспекти розвитку початкової освіти у досліджуваних хронологічних межах.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його положення й висновки щодо розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. можуть бути використані під час розв'язання наукових і практичних завдань у сучасному освітньому просторі початкової школи, сприятимуть удосконаленню підготовки майбутніх учителів початкових класів. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база становлять цінність для подальших наукових розвідок з історії початкової освіти в Україні, історії педагогіки, історії України, історіографії історії педагогіки, джерелознавства. Матеріали дослідження можуть застосовуватися в освітньому процесі закладів вищої педагогічної освіти під час підготовки здобувачів вищої освіти на першому (бакалаврському), другому (магістерському) та третьому (освітньо-науковому) рівнях, а також – інститутів післядипломної педагогічної освіти для підвищення кваліфікації педагогічних працівників; при укладанні підручників та навчальних посібників з історії педагогіки, історії початкової освіти.

Матеріали дисертації використано в процесі розроблення та викладання нормативної навчальної дисципліни «Державна освітня політика в Україні» для здобувачів другого рівня вищої освіти, а також – підготовки хрестоматії «Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)» (2019) та монографії «Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект» (2019).

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (довідка № 16 від 16.05.2019 р.), Херсонського державного університету (довідка № 45 від 04.06.2019 р.), Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (довідка № 87 від 12.06.2019 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 20/01 – 13/592 від 13.06.2019 р.), КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» (довідка № 511/01-12 від 18.06.2019 р.), ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (акт № 3229/01-14 від 19.06.2019 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 1203/01 від 20.06.2019 р.).

Особистий внесок здобувача у колективній монографії «Інновації в освіті», опублікованій у співавторстві з Н. Г. Бондаренко, І. В. Гревцовою, О. Ю. Зайцевою, Л. Ю. Овсянніковою, Н. Д. Суховесною, Т. О. Шебзуховою [2], полягає у написанні розділу «Розвиток початкової освіти в Україні в контексті експериментальних досліджень українських педагогів (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ ст.)»; у хрестоматії «Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017)» (упоряд. Л. Д. Березівська, Т. Л. Гавриленко, Т. М. Деревянко, С. В. Лапаєнко, І. О. Орищенко, Л. І. Самчук, Л. В. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська, С. М. Хопта) [60] – у доборі та впорядкуванні документів до розділу «Про розвиток загальної середньої освіти»; у наукових працях, опублікованих у співавторстві з Л. М. Кузьомком [52–55, 58, 59], – в обґрунтуванні проблеми та науковій обробці одержаних результатів.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на наукових заходах різного рівня:

– 25 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях, педагогічних читаннях: «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту» (Донецьк, 2012); «Мови у відкритому суспільстві» (Чернігів, 2012); «Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог» (Київ, 2013); «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: розвиток творчої особистості» (Кіровоград, 2013); «Підготовка вчителя початкових класів: проблеми та перспективи» (Мінськ, 2013, 2016, 2018); «Упровадження інтегрованого навчання в загальноосвітній і вищій школах: реалії та перспективи» (Полтава, 2014); «1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи» (Київ, 2014); «Міжкультурне спілкування в глобалізованому світі» (Чернігів, 2014); «Європейська конференція з освіти та прикладної психології» (Відень, 2014); «Особистість, сім'я та суспільство: питання педагогіки та психології» (Новосибірськ, 2015); «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів» (Миколаїв, 2015); «Цілі, завдання та цінності виховання у сучасних умовах» (Прага, 2015); «Сучасні проблеми підготовки вчителя і його професійного удосконалення» (Чернігів, 2015); «Роль нематеріальних факторів у забезпеченні соціально-психологічного стану суспільства» (Шеффілд, Англія, 2015); «Актуальні проблеми науки та освіти» (Будапешт, 2016); «Педагогічні ідеї Софії Русової у контексті сучасної освіти» (Чернігів, 2016); «Актуальні аспекти педагогіки та психології початкової освіти» (Прага, 2016); «Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання у світлі євроінтеграції» (Львів, 2016); «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» (Луцьк, 2016); «Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи» (Ніжин, 2016); «Соціальне виховання: від традицій до сучасності» (Київ, 2018); «Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання» (Львів, 2018); «Творча спадщина Василя Сухомлинського у вітчизняному та міжнародному вимірах» (Кропивницький–Павлиш, 2018);

– 27 всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, семінарах, педагогічних читаннях: «Традиції та інновації у підготовці вчителя початкової школи» (Умань, 2012); «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012); «Треті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2012); «Теоретико-методичні засади компетентнісної моделі змісту освітніх галузей загальноосвітньої школи» (Полтава, 2013); «К. Д. Ушинський – основоположник української педагогіки» (Чернігів, 2013); «Джерельна та історіографічна основа сучасних історико-педагогічних досліджень» (Хмельницький, 2013); «Четверті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2013); «Філософія, суспільство, освіта: виклики сучасності» (Київ, 2014); «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2014); «П'яті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2014); «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014); «Інтеграція науково-дослідної й навчальної діяльності як чинник професійного становлення особистості майбутнього фахівця» (Чернігів, 2014); «Розвиток обдарованості молодшого школяра: діагностика, проектування, психолого-педагогічний супровід» (Чернігів, 2015); «Освіта крізь призму мікроісторії: заклади освіти, особистості, навчальна література, листування» (Київ, 2015); «Шості Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2015); «Українські педагоги про національно-патріотичне виховання» (Київ, 2016); «Ідея університету у Європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи» (Львів, 2016); «Сьомі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2016); «Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)» (Київ, 2017); «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?..»: Філософія для дітей» (Житомир, 2017); «Восьмі Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2017); «Диференціація у шкільній освіті: історичний досвід і сучасні технології» (Київ, 2018); «Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)» (Київ, 2018); «Підготовка педагога ХХІ століття крізь призму ідей Василя Сухомлинського» (Переяслав-Хмельницький, 2018); «Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи» (Ніжин, 2018); «Форми репрезентації джерел з історії освіти» (Київ, 2019); «Практична філософія і Нова українська школа» (Київ, 2019);

– 4 звітних науково-практичних конференціях Інституту педагогіки НАПН України (Київ, 2013, 2014, 2015, 2015);

– 8 науково-практичних і науково-методологічних семінарах, круглих столах: «До 140-річчя від дня народження Якова Феофановича Чепіги (Зеленкевича) (1975–1938)» (Київ, 2015); «Відділ історії педагогіки на тлі доби – до 90-річчя від дня створення» (Київ, 2016); «Українська дитяча книжка як засіб національно-патріотичного виховання» (Київ, 2017); «Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень» (Київ, 2017); «Василь Сухомлинський і сучасне дошкілля» (Київ, 2018); «Соціальна педагогіка Василя Сухомлинського» (Чернігів, 2018); «Історіографія як важливий складник

досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри» (Київ, 2018); «Василь Сухомлинський в літературі та мистецтві» (Київ, 2019).

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 61 науковій праці (53 із них – одноосібні), серед яких: 1 монографія, 1 розділ колективної монографії, 21 стаття в наукових фахових виданнях України (2 із них – у виданнях, що включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus), 8 статей у наукових виданнях інших держав з наряду, за яким підготовлено дисертацію (2 із них – у виданнях, що включено до міжнародних наукометричних баз Scopus, Web of Science та Index Copernicus), 28 публікацій у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій (8 із них – матеріали конференцій інших держав), 2 публікації, що додатково відображають результати дослідження (хрестоматія та наукова стаття).

Кандидатську дисертацію на тему «Проблеми дидактики початкової школи в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (спеціальність 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки) захищено в 2004 р. у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (налічує 1175 позицій, 240 із них – архівні джерела), додатків (розміщено на 137 сторінках). Роботу викладено на 714 сторінках, основного тексту – 417 сторінок. Основний текст дисертації містить 22 таблиці, 34 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми та її актуальність; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні межі, концептуальні ідеї дослідження; аргументовано методологічні й теоретичні основи та методи дослідження; визначено джерельну базу роботи; розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; відображено відомості про їхню апробацію; подано інформацію про публікації; наведено дані про структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні основи дослідження**» визначено концептуальні засади, уточнено поняттєво-категорійний апарат, здійснено історіографічний аналіз проблеми дослідження, охарактеризовано його джерельну базу.

Концепція дослідження ґрунтується на розумінні початкової освіти як ланки загальної середньої освіти, в контексті якої відбувався її розвиток як відносно самостійного цілісного утворення, що зумовлювався педагогічними чинниками під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних. Водночас початкова освіта розглядається як складна динамічна педагогічна система взаємопов'язаних компонентів: цільового, організаційного, змістового та процесуального. Основою концепції виступають розроблені *періодизація* та

логіко-структурна модель аналізу розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

На основі поняттєво-термінологічного аналізу наукової літератури визначено *ключові поняття дослідження*: початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес. Запропоновано авторське тлумачення поняття «*початкова освіта*», а саме: це перший рівень загальної середньої освіти, що ґрунтується, як правило, на дошкільній освіті та передбачає оволодіння дітьми молодшого шкільного віку базовими знаннями, уміннями й навичками загальнокультурного та загальнорозвивального характеру, необхідними для подальшого успішного навчання та самореалізації особистості. Вживаючи термін «*початкова школа*», розглядаємо його на двох рівнях: інституційному – як заклад освіти – та структурному – як ступінь загальної середньої освіти. Під *організаційними засадами розвитку початкової освіти* розуміємо сукупність умов, що забезпечували її функціонування: законодавчо-нормативну базу, учасників навчально-виховного процесу, навчальне й матеріально-технічне забезпечення закладів освіти. До *педагогічних засад* відносимо цілі, завдання, цінності, принципи, зміст початкової освіти, методи та форми організації навчання молодших школярів. Відповідно до проблеми дослідження уточнено також поняття «*цілі початкової освіти*», «*організація початкової освіти*», «*зміст початкової освіти*», «*навчально-виховний процес*».

Історіографічний аналіз проблеми розвитку початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. здійснено на основі *хронологічного підходу*. З урахуванням предмета дослідження, умовно визначено два періоди: І – радянський (1954–1991), II – незалежної України (1991–донині). До систематизації історіографічних джерел застосовано *проблемно-тематичний підхід*, а саме: виокремлено дві групи праць, у яких у той чи інший спосіб висвітлюється окреслена проблема. До першої групи належать дослідження, що відтворюють еволюцію загальної середньої освіти, у контексті якої відбувався розвиток початкової освіти. До другої віднесено історико-педагогічні розвідки, у яких розкриваються окремі питання початкової освіти другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Використання названих підходів дало змогу вивчати різні за змістом історіографічні джерела у певній послідовності.

З'ясовано, що історіографія першого періоду нараховує незначну кількість праць, представлених переважно у вигляді індивідуальних і колективних монографій, підготовлених українськими вченими (Л. В. Артемовою, Є. С. Березняком, А. Г. Бондар, А. Д. Бондарем, М. С. Гриценком, М. М. Грищенком, О. Я. Завадською та ін.). Вони містять важливий фактологічний матеріал про стан загальної середньої освіти в УРСР, зміни в змісті освіти, експериментальні дослідження в галузі початкової освіти. Водночас у них гіперболізувалася роль партії та радянського уряду в розвитку загальної середньої освіти, замовчувалися факти зменшення і в подальшому майже повної ліквідації шкіл з українською мовою навчання, масштабної

денаціоналізації підростаючого покоління, уніфікації навчання, гальмування творчої ініціативи вчителів та ін.

Упродовж першого історіографічного періоду вивчення обраної проблеми здійснювалося фрагментарно, у контексті дослідження питань еволюції загальної середньої освіти, на ґрунті марксистсько-ленінської методології.

Другий історіографічний період характеризується появою історико-педагогічних (О. В. Адаменко, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек, Г. І. Іванюк, Н. А. Калініченко, В. В. Кузьменко, В. М. Курило, В. С. Курило, О. Ф. Норкіна, О. В. Пастовенський, Л. В. Пироженко, О. В. Попова, І. С. Прокоп, О. Я. Савченко, О. В. Сухомлинська, В. О. Шпортенко, М. Д. Ярмаченко та ін.); історіософських (В. О. Огнев'юк), історичних праць (В. А. Ветохіна, Л. В. Кузнецова, А. І. Махінько), у яких із позицій сучасних методологічних підходів у контексті загальношкільної проблематики висвітлюється історія початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Виявлено, що в незалежній Україні з'явилися також історико-педагогічні розвідки (дотичні до хронологічних меж нашого дослідження), предметом вивчення яких стали окремі питання початкової освіти, а саме: розвиток ідей гуманістичної педагогіки в початковій освіті (В. Ф. Землянська, 2005); розвивальне та проблемне навчання молодших школярів (О. Д. Замашкіна, 2005; К. П. Нечипоренко, 2015; Н. Д. Янц, 2008); індивідуалізація і диференціація початкового навчання (Т. В. Вожегова, 2008); реформування змісту початкової освіти (О. Я. Савченко, 1996, 2012, 2018); розвиток підручникотворення в початковій освіті (Л. М. Височан, 2008; Я. П. Кодлюк, 2006; Н. М. Кузьменко, 1999); оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи (А. А. Предик, 2009; О. Я. Савченко, 2012; С. В. Чупахіна, 2007); організація природничої освіти молодших школярів (Н. М. Смолянюк, 2010); проблема початку систематичного шкільного навчання (Н. Л. Клочко, 2011); еволюція початкової школи на Закарпатті (О. Й. Фізеші, 2016). Однак у жодній з них розвиток початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах цілісно не розглядається.

Аргументовано, що донині організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. комплексно й відповідно до розробленої нами періодизації та логіко-структурної моделі аналізу не були предметом спеціального дослідження.

Опрацювання дібраної *джерельної бази* уможливило відтворення цілісної картини розвитку початкової освіти в історико-педагогічному аспекті.

У другому розділі **«Початкова освіта в контексті шкільної реформи (1954–1964)»** розкрито цілі, принципи та організацію початкової освіти; зміни у змісті початкової освіти; організаційні основи, форми та методи навчально-виховного процесу в початковій школі у визначений період.

У ході дослідження встановлено, що розвиток початкової освіти в УРСР у 1954–1964 рр. був зумовлений комплексом *чинників*: педагогічними (втрата початковою освітою функційної самостійності; створення у 1955 р. в НДІ

педагогіки УРСР відділу початкової школи; формування нового освітнього замовлення; ініціювання та проведення партійно-державним керівництвом реформи шкільної освіти, основні принципи й напрями якої знайшли відображення у Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959); залучення педагогічної громадськості до обговорення організаційних і педагогічних засад розвитку початкової освіти) у тісному зв'язку з суспільно-політичними («хрущовська відлига», десталінізація, певна демократизація та гуманізація суспільного життя) та соціально-економічними (розвиток економічної сфери, піднесення промисловості та сільського господарства, науково-технічний прогрес, зростання чисельності населення, підвищення його життєвого рівня).

Інтегрування початкової освіти в систему загальної середньої освіти в контексті реформи щодо зміцнення зв'язку школи з життям уможливило зміни в її *цільях* – формування у молодших школярів базису предметних знань, умінь і навичок, необхідних для здобуття подальших рівнів освіти; підготовка до праці та суспільно-корисної діяльності; *принципах* – запровадження принципів зв'язку навчання з життям, політехнізації (поряд із визначеними та реалізованими в попередні десятиліття принципами обов'язковості, доступності, безкоштовності, зовнішньої диференціації, радянзації, русифікації, уніфікації, атеїзації); відновлення принципу спільного навчання дітей обох статей; актуалізація педагогічною громадськістю принципу наступності початкової освіти; відродження і реалізація завдяки творчим педагогам (В. О. Сухомлинському, І. Г. Ткаченку) принципу гуманізації.

Прагнення виховати всебічно розвинену особистість сприяло формуванню в молодших школярів базових моральних (чесність, відповідальність, повага до старших і батьків, ввічливість, товариськість), трудових (працелюбність, повага до людей праці, організованість, допомога хворим та інвалідам), оздоровчих (заняття фізичною культурою, загартування, дотримання режиму дня), естетичних (охайність, сприйняття краси) *цінностей*. Водночас у початковій освіті превалювали цінності тоталітарної держави. Так, завдяки змісту освіти (особливо предметам мовного та суспільствознавчого циклів), залученню молодших школярів до дитячого комуністичному руху, дотриманню й виконанню Правил для учнів, у них культивувалися конформізм, домінування інтересів держави, колективу, окремих людей над індивідуальними. Окреслена система цінностей фактично не змінювалася до кінця 80-х рр. ХХ ст.

З'ясовано, що в *організації початкової освіти* відбулися наступні трансформації: започаткування нових типів навчальних закладів (школа-інтернат, школа подовженого дня), відкриття груп подовженого дня, класів охорони зору, самооплатних груп з іноземних мов у початкових класах; стрімке зростання чисельності молодших школярів (на 40,8%); відродження підготовки класоводів у системі вищої педагогічної освіти; поліпшення навчального та матеріально-технічного забезпечення початкової освіти.

Незважаючи на активне обговорення педагогічною громадськістю питань оптимальної *тривалості початкової освіти* (збільшення до п'яти-шести років) та *початку систематичного шкільного навчання* (зниження вікової межі до шести років, повернення до навчання з восьми років), вони не змінилися. Термін здобуття початкової освіти становив чотири роки з початком навчання у сім років.

Доведено, що в УРСР були створені умови для отримання початкової освіти різними категоріями дітей (здоровими дітьми; дітьми, із незначними відхиленнями у здоров'ї; дітьми з вадами розвитку; дітьми-сиротами; дітьми з малозабезпечених сімей; дітьми, батьки яких не могли забезпечити виховання і нагляд за ними впродовж дня; обдарованими дітьми у галузі мистецтва та іноземної мови; дітьми-переростками) у відповідних *типах навчальних закладів* (початкових, семирічних (з 1959 р. – восьмирічних), середніх школах; лісових школах; спеціальних школах для дітей з вадами у фізичному і розумовому розвитку; школах-інтернатах; школах подовженого дня; школах з викладанням низки предметів іноземною мовою; школах для переростків та ін.). Більшість дітей молодшого шкільного віку навчалася у початкових, семирічних/восьмирічних і середніх школах у сільській місцевості українською мовою. Водночас зростала кількість шкіл з російською мовою навчання та чисельність учнів, які здобували початкову освіту цією мовою. Діти національних меншин, за винятком молдаван, угорців і поляків, які проживали в Чернівецькій, Одеській, Закарпатській та Львівській областях, позбавлялися можливості навчатися рідною мовою.

З метою соціального захисту молодших школярів функціонували фонди всеобучу, шкільні інтернати; організовувалося транспортування до навчальних закладів; забезпечувалося харчування, безкоштовна видача молока; створювалися групи подовженого дня.

Пріоритетним завданням державної освітньої політики досліджуваного періоду стало забезпечення шкіл вчителями з вищою освітою, підвищення фахового рівня класоводів, покращення їхнього соціального захисту (оплати праці, житлово-побутових умов).

Установлено, що *зміст початкової освіти* формувався на загальносоюзному рівні, за винятком української та російської мов. З цих предметів він розроблявся переважно науковими співробітниками НДІ педагогіки УРСР, затверджувався Міністерством освіти УРСР за погодженням з «московським центром». Зміст початкової освіти ґрунтувався на *теорії дидактичного матеріалізму* й таких *принципах*: методологічних – політизації, русифікації, уніфікації; дидактичних – єдності навчання і виховання, систематичності й послідовності, відповідності віковим особливостям учнів, лінійно-концентричному способі побудови навчальних предметів, поєднанні загальноосвітньої підготовки з політехнічною спрямованістю та трудовим вихованням, зв'язку навчального матеріалу з життям.

Проведення освітньої реформи, інтегрування початкової освіти в систему загальної середньої освіти, активна участь наукових співробітників відділу початкової школи НДІ педагогіки УРСР (І. З. Василенка, Н. І. Волошанівської, Т. Ю. Горбунцової, С. С. Коваленко, В. І. Помагайби, О. Г. Раввінова) у розробленні змісту освіти, залучення освітян до його обговорення спричинили насамперед перегляд *навчальних планів*: зменшення навчального навантаження, відновлення ручної праці, вилучення вивчення іноземної мови; включення каліграфії в курс української мови, запровадження з 1960 р. замість природознавства та географії інтегрованого предмета «Природознавство». Водночас навчальні плани залишалися багатопредметними. Навчальні предмети поділялися на «основні» (мови, арифметика, природознавство, історія) та «другорядні» (малювання, співи, ручна праця, фізична культура).

Зміни торкнулися і *програм*, зокрема було вилучено складний другорядний навчальний матеріал і застарілу інформацію, усунуто зайву концентричність, зменшено обсяг теоретичних відомостей, посилено практичну спрямованість, адаптовано знання, уміння й навички до вікових особливостей учнів; частково забезпечено наступність у змісті початкової та середньої ланок школи.

У досліджуваній період з'явилася нова *навчальна література*, укладена українськими авторами, а саме: з навчання грамоти (Н. О. Гов'ядовська), з письма (І. Ф. Кирей), з читання (О. Х. Бадюк, С. С. Білий, І. Богмат, Т. П. Войтиченко-Варнавська, П. І. Гавриленко, В. Д. Глущенко, К. Я. Коваленко, Н. О. Свиридова та ін.), з української (Б. С. Саженьюк, С. Х. Чавдаров) та російської мов (Т. М. Бадьян, Н. І. Волошанівська, А. Н. Єрофєєв, Є. В. Козловська, В. І. Помагайба, Л. А. Рейм, Г. І. Савицька Я. П. Фірсюк та ін.). Ця література відповідала програмним вимогам, містила суголосну часові інформацію, частково враховувала національні особливості української дитини, апробувалася в школах і обговорювалася освітянами. У 1961 р. в УРСР вперше видано навчальні посібники зі співів (С. Я. Брандель, О. Г. Раввінов, І. Я. Ситко, М. П. Яценко). З інших предметів (математики, природознавства, географії, історії) навчальні книжки готувалися на загальносоюзному рівні та перекладалися українською мовою.

Часткова зміна цілей і змісту початкової освіти впливала на: *організацію навчально-виховного процесу* – пошук оптимальної структури й тривалості навчального року, організації навчального дня молодших школярів; скорочення тривалості уроку в I класі до 35 хвилин; актуалізацію питань щодо оптимальної організації викладання в IV класах, передачі викладання у початкових класах співів, малювання та фізкультури фахівцям; *форми і методи навчання* – піднесення ролі екскурсій, практичних і дослідних робіт у навчанні молодших школярів; запровадження нових позаурочних форм організації навчання (навчальні гуртки, зустрічі з цікавими людьми); удосконалення дидактичної структури існуючих і пошук нових методів навчання, спрямованих на активізацію розумової діяльності учнів, самостійного набуття знань, розвиток творчості, інтересу до дослідництва (А. М. Алексюк, Г. С. Костюк,

В. І. Помагайба, В. О. Сухомлинський, С. Х. Чавдаров); *контроль і оцінювання* навчальних результатів учнів – посилення уваги до поточного контролю знань; скасування екзаменів у IV класах; розроблення єдиних вимог до оцінювання знань з природознавства, ручної праці, малювання та музики.

Трансформації, які відбулися в розвитку початкової освіти в 1954–1964 рр. (у цілях, принципах, організації, змісті освіти, навчально-виховному процесі), вплинули на її подальший поступ у 1964–1984 рр.

У третьому розділі «**Структурно-змістові трансформації початкової освіти (1964–1984)**» висвітлено цілі, принципи та організацію початкової освіти в умовах її переходу до трирічного терміну навчання, питання реформування змісту початкової освіти, удосконалення навчально-виховного процесу в початковій школі; визначено організаційно-змістові аспекти та результати експериментальних досліджень українських учених у галузі початкової освіти.

Структурно-змістові трансформації початкової освіти в Радянській Україні у 1964–1984 рр. відбувалися в контексті педагогічних (ухвалення нових освітніх документів – Статуту середньої загальноосвітньої школи (1970), Основ законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту (1973), впливу педагогічної й психологічної наук на розвиток освіти, розгортання експериментальних досліджень у галузі початкової освіти, підвищення рівня професійної підготовки педагогічних працівників і водночас стагнаційного характеру системи освіти, позбавлення педагогічної громадськості можливості брати участь в обговоренні трансформацій в освіті), а також суспільно-політичних (монополізму КПРС, ідеологічного диктату, відвертої русифікації) та соціально-економічних (відставання економіки від науково-технічного прогресу, прискорення урбанізації, деградації села) *чинників*.

Початкова освіта перестає інтерпретуватися як «школа умінь і навичок», а розглядається як фундамент, що створює умови для здобуття освіти й визначає успіх у подальшому навчанні та житті особистості. Під впливом теорії розвивального навчання та результатів експериментальних досліджень, здійснюваних російськими (В. В. Давидовим, Л. В. Занковим, Д. Б. Ельконіним, Н. А. Менчинською та ін.) й українськими вченими (М. В. Богдановичем, І. З. Василенком, Т. Ю. Горбунцовою, С. С. Коваленко, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, О. В. Скрипченком та ін.), до кола завдань початкової освіти, поряд із освітніми та виховними, уведено *розвивальні* (розвиток мислення, уяви, мовлення, пам'яті, пізнавальних здібностей, спостережливості, самостійної діяльності учнів), а також формування інтегрального *уміння вчитися*, що розглядаємо як здобутки досліджуваного періоду. Водночас значно посилювалася увага до розв'язання початковою освітою ідеологічних завдань (виховання «радянської людини» з відповідним набором якостей і цінностей).

Часткові зміни простежуємо у *принципах* (вилучення принципу політехнізації; закріплення на законодавчому рівні принципу наступності, що зумовив розгортання мережі підготовчих класів та охоплення передшкільною

освітою значної частини майбутніх учнів; посилення, особливо наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст., принципів радянзації та русифікації) та *організації початкової освіти* (перехід від чотирирічного до трирічного терміну навчання, що спричинив низку негативних наслідків (соціальних, організаційно-фінансових, психофізіологічних, педагогічних); зміцнення навчального та матеріально-технічного забезпечення (створення класів-кабінетів, кімнат для трудового навчання, облаштування спортивно-ігрових майданчиків і майданчиків спостережень за природою, безкоштовне користування з 1978/79 н. р. підручниками).

Основним типом навчального закладу для здобуття початкової освіти з кінця 60-х рр. ХХ ст. стала середня школа. Більшість молодших школярів (до 65%) навчалася у містах. Внаслідок багаторічної цілеспрямованої політики русифікації відбулося значне зменшення не лише шкіл, а й кількості учнів початкових класів, які навчалися українською мовою.

Виявлено, що покращення культурного та освітнього рівнів населення і, як наслідок, зростання пізнавальних можливостей дітей молодшого шкільного віку, послаблення тиску на психологічну та педагогічну науки зумовили *реформування змісту початкової освіти на наукових засадах*. Над цим питанням працювали АПН РРФСР, а також НДІ педагогіки УРСР та НДІ психології УРСР, загальносоюзна та республіканська комісії з розробки змісту освіти. У результаті плідної роботи науковців у змісті початкової освіти відбулися такі зміни: поєднання *теорій матеріальної і формальної освіти* з домінуванням першої; до *принципів добору та структурування* змісту початкової освіти уведено – відповідність соціальним запитам і потребам розвитку учнів, науковість, навчання на більш високому рівні складності, прискорення темпу засвоєння навчального матеріалу, розвивальний характер навчання; у *навчальному плані* вилучено вивчення історії; замість арифметики уведено математику; замість ручної праці – трудове навчання; вивчення природознавства розпочато з II класу; вивчення російської мови в 1980 р. запроваджено з I класу; у *програмах* підвищено рівень складності та узагальнення навчального матеріалу; прискорено темп його засвоєння; збільшено питому вагу теоретичних знань; посилено розвивальний характер та практичне спрямування навчального матеріалу; започатковано наступність і перспективність у змісті навчальних предметів, здійснення міжпредметних зв'язків; з початку 80-х рр. ХХ ст. розвантажено навчальні предмети від ускладненого й другорядного матеріалу, визначено перелік знань та умінь, якими мали оволодіти молодші школярі упродовж кожного навчального року.

Здійснювалася підготовка більш якісної *навчальної літератури* для молодших школярів завдяки залученню до її укладання не тільки провідних учених, а й викладачів педагогічних інститутів та вчителів початкових класів; проводилися конкурси зі створення підручників для шкіл УРСР; відбувалося обговорення нових навчальних книжок на різного рівня освітянських нарадах, а також науково-педагогічною комісією з питань початкової освіти при

Міністерстві освіти УРСР. З початку 70-х рр. ХХ ст. підручники та посібники для шкіл з українською мовою навчання (з навчання грамоти, читання, письма, української й російської мов, природознавства, музики, образотворчого мистецтва), за винятком навчальних книг з математики, було підготовлено українськими авторами (Т. Ю. Горбунцовою, М. М. Мироновим, Л. К. Нарочною, В. І. Помагайбою, І. В. Процевим, О. Г. Раввіновим, Г. І. Савицькою, Б. С. Саженьком, Н. Ф. Скрипченко та ін.).

Доведено, що в *організації навчально-виховного процесу* (структурі та тривалості навчального року, наповнюваності класів, організації навчального дня) змін не відбулося.

У контексті активізації пізнавальної та самостійної навчальної діяльності учнів посилювалася увага науковців і практиків до застосування у навчально-виховному процесі таких *методів навчання*, як: практичні роботи, самостійні роботи, спостереження, дослідні роботи. У навчанні молодших школярів почали використовуватися елементи *проблемного та програмованого навчання*, нові технічні (фільмоскопи, магнітофони, програвачі, епідіаскопи, електрифіковані таблиці та ін.) та наочні (діафільми, діапозитиви, звукозаписи та ін.) *засоби навчання*. Важлива увага зверталася на покращення якості *уроку*, удосконалення його структури та методики проведення.

У *контролі та оцінюванні* навчальних результатів сталися такі зрушення: актуалізація стимулювальної функції; використання нових методів – машинний і безмашинний програмований контроль; розробка норм та критеріїв перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок з урахуванням вимог нових програм, специфіки навчальних предметів, психолого-педагогічних особливостей молодших школярів; відміна в I кварталі у I класі підсумкових оцінок з усіх предметів.

Обґрунтовано, що розвиток початкової освіти в окреслений період супроводжувався *експериментальними дослідженнями* українських учених, які зумовили трансформації: в *структурі та організації початкової освіти* – запровадження трирічної у 1971 р. та чотирирічної у 1986 р. початкової освіти, зниження вікової межі початку систематичного шкільного навчання до шести років; у *змісті початкової освіти* – прискорення темпу засвоєння навчального матеріалу, навчання на більш високому рівні складності, збільшення питомої ваги теоретичних знань, розвивальний характер навчання; в *організації навчально-виховного процесу* – здійснення диференціації та індивідуалізації навчання молодших школярів завдяки відкриттю класів вирівнювання.

Важливу роль в організації, проведенні та впровадженні результатів експериментальних досліджень відіграли наукові співробітники відділу початкового навчання та лабораторії навчання і виховання дітей шестирічного віку НДІ педагогіки УРСР (Н. М. Бібік, М. В. Богданович, І. З. Василенко, М. С. Вашуленко, Т. Ю. Горбунцова, С. С. Коваленко, Л. П. Кочина, Г. Ф. Кумаріна, В. І. Помагайба, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко та ін.), а також наукові співробітники НДІ психології УРСР (Ю. З. Гільбух, О. В. Скрипченко та ін.). Вироблені ними в процесі тривалих експериментальних

досліджень нові засади добору й структурування змісту початкової освіти, а також створені науково-методичні передумови для навчання дітей шестирічного віку, для здійснення внутрішньошкільної диференціації в початковій освіті набули розвитку в період зародження демократичних змін в освітній галузі в другій половині 80-х рр. ХХ ст.

У четвертому розділі дослідження **«Початкова освіта в руслі перебудовчих процесів освітньої галузі (1984–1991)»** проаналізовано вплив перебудовчих процесів на оновлення теоретичних засад діяльності початкової освіти, зміст початкової освіти та його навчально-методичне забезпечення за функціонування двох типів початкової школи, питання варіативності навчально-виховного процесу в різних організаційно-педагогічних умовах.

Розвиток початкової освіти в УРСР у 1984–1991 рр., на відміну від попереднього періоду, відбувався в контексті демократичних змін в освітній галузі під впливом таких *чинників*: педагогічних (проголошення радянським урядом «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984), активізації громадсько-педагогічного руху, започаткування дієвої перебудови шкільної освіти, відродження національної школи, розвитку української педагогічної науки, розроблення національного освітнього законодавства – Концепції середньої загальноосвітньої національної школи України, Закону УРСР «Про освіту») у сув'язі з суспільно-політичними (зародженням демократизації, лібералізації та гласності, пожвавленням громадської активності, падінням тоталітарного режиму, національним відродження) та соціально-економічними (поглибленням економічної кризи, зниженням життєвого рівня населення).

На тлі перебудовчих процесів у Радянській Україні відбулися суттєві зміни в *цільях* початкової освіти. Одним із пріоритетних завдань початкової освіти науковці й практики визначили формування особистості молодшого школяра, створення умов для його самовираження, розвиток його здібностей. В *освітніх завданнях* уведено поряд із предметними уміннями й навичками оволодіння загальнонавчальними. Українською вченою О. Я. Савченко вперше порушено питання про необхідність досягнення кожним учнем освітніх результатів на завершення початкового навчання.

У досліджуваній період проголошувалися *принципи* національної спрямованості, демократизації, гуманізації, деполітизації, дитиноцентризму, світськості, різнотипності освіти, які стали підґрунтям для розбудови національної початкової школи.

З'ясовано, що в *організації початкової освіти* відбулися такі зміни: у *структурі* – перехід до чотирирічного терміну навчання, що через недостатнє фінансування, відсутність належної матеріально-технічної бази не вдалося здійснити у встановлені терміни, і, як наслідок, – паралельне функціонування двох типів початкової школи: трирічної та чотирирічної; у *початку систематичного шкільного навчання* – перехід до навчання дітей з шести років; у *типах навчальних закладів* – спроби відійти від традиційної уніфікованої

школи завдяки розширенню мережі авторських шкіл та шкіл з поглибленим вивченням окремих навчальних предметів, відродженню приватних шкіл; започаткування нового типу навчального закладу «школа–дитячий садок»; збільшення з кінця 80-х рр. ХХ ст. шкіл і класів з українською мовою навчання.

Установлено, що в 1984–1991 рр. були створені умови для здобуття початкової освіти різними категоріями дітей з урахуванням особливостей їхнього інтелектуального, фізичного та психічного розвитку, здібностей і нахилів; покращувався рівень підготовки класоводів; зростала кількість фахівців, які професійно викладали в початкових класах музику, образотворче мистецтво, трудове навчання, фізкультуру. Водночас погіршувався соціальний захист вчителів, навчальне та матеріально-технічне забезпечення початкової освіти.

Виявлено, що зміна політичного курсу, демократизація суспільного життя викликали зрушення у *змісті початкової освіти*, зокрема у *принципах його добору та структурування*: методологічних – деполітизація, національна спрямованість; дидактичних – багатокomпонентність, взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку, гуманізація, гуманітаризація, диференціація, інтеграція. У визначенні змісту початкової освіти відбувалося поступове відмежування від «московського центру».

Особливістю досліджуваного періоду стало розроблення змісту освіти та його навчально-методичного забезпечення для трирічної та чотирирічної початкової школи з урахуванням терміну навчання та вікових особливостей учнів. Встановлено такі трансформації: у *навчальних планах* – перехід від єдиних до варіативних; започаткування нової структури, що включала союзно-республіканський і шкільний компоненти; збільшення часу на опанування української мови та на вивчення предметів художньо-естетичного циклу; відхід від жорсткого предметоцентризму завдяки впровадженню інтегрованих курсів («Ознайомлення з навколишнім світом», «Музика і рух», «Людина і навколишній світ», «Художня праця»); уведення нових навчальних предметів («Рідний край», «Народознавство», «Ритміка»); у *програмах* – посилення світоглядної, політехнічної та практичної спрямованості навчальних предметів; уточнення їх змісту та обсягу; відображення досягнень науки та практики; зменшення концентризму; домінування лінійного принципу розміщення навчального матеріалу; уведення нового структурного компонента «Вимоги до знань, умінь і навичок учнів»; у *навчальній літературі* – суттєве оновлення підручничкового фонду для трирічної початкової школи та створення навчальних книжок для чотирирічної початкової школи українськими авторами (М. А. Білецькою, М. В. Богдановичем, М. С. Вашуленком, Л. П. Кочиною, Л. К. Нарочною, А. М. Низовою, В. О. Онищуком, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко та ін.); підготовка оригінальних за своєю структурою та змістом навчальних посібників з нового інтегрованого курсу «Ознайомлення з навколишнім світом» (Н. М. Бібік, Н. С. Коваль) і пробних посібників з трудового навчання (І. Т. Міщенко); розроблення із кожного предмета *навчально-методичних комплексів*.

Аргументовано, що різні організаційно-педагогічні умови навчання в початкових класах спричинили варіативність навчально-виховного процесу, яка простежувалася в усіх його складниках. Зокрема в *організації навчально-виховного процесу* з урахуванням зниження вікової межі початку систематичного шкільного навчання відбулися такі модифікації: у *структурі і тривалості навчального року* – скорочення у I класі чотирирічної початкової школи навчального року до 32 тижнів (з 1990/91 н. р. – 31 тиждень), уведення для першокласників додаткових тижневих канікул; у *наповнюваності класів* – зменшення граничної наповнюваності до 30 учнів; в *організації навчального дня* – скорочення у I класах тривалості уроку до 35 хвилин, збільшення перерв до 20 хвилин, відсутність домашніх завдань, проведення під час уроків фізкультхвилинок тощо.

З урахуванням вікових особливостей шестирічних учнів важлива роль відводилася *gpi* як методу навчання. Усе більшої актуальності набували *індивідуалізація* та *диференціація навчання*. Науковці та практики (О. В. Заславська, Г. І. Коберник, С. Л. Коробко, Г. Д. Нікуліна, О. Я. Савченко та ін.) продовжили роботу над удосконаленням структури й методики *уроку*. Важливу увагу приділено дидактичним особливостям уроку в I класі чотирирічної початкової школи. Поряд із традиційним уроком учителі почали широко впроваджувати нестандартні (урок-дослід, урок-роздум, урок-відкриття, урок-гра); започатковувалося проведення олімпіад і навчальних конкурсів.

Зі вступом до школи шестирічних учнів відбулися зміни в *контролі та оцінюванні*: у I класі замість оцінки в балах застосовувалася словесна, широко використовувалися оцінки-символи (зірочки, прапорці, різнокольорові фішки тощо). Демократичні зміни в освіті сприяли не лише широкій дискусії про вдосконалення контролю та оцінювання в навчанні, а й поширенню в практиці роботи класоводів нових підходів у їх здійсненні (словесне оцінювання, відмова від негативних оцінок, безбальне оцінювання та ін.).

Така трансформація цілей, принципів, організації, змісту початкової освіти, навчально-виховного процесу в період зародження демократичних змін в освітній галузі створювала підґрунтя для її поступу в незалежній Україні.

У п'ятому розділі дисертації **«Розвиток початкової освіти в умовах державної незалежності України (1991–2001)»** розкрито питання розбудови початкової освіти на нових законодавчо-нормативних і концептуальних засадах; проаналізовано організаційні трансформації системи початкової освіти, етапи модернізації змісту початкової освіти; визначено зміни у навчально-виховному процесі в початковій школі.

Розвиток початкової освіти в Україні у 1991–2001 рр. відбувався в контексті таких *чинників*: педагогічних (формування національної державної політики у сфері освіти; активного законотворчого процесу; створення АПН України як наукового центру з розроблення методології, теорії та методики розвитку освіти; модернізації змісту освіти; пошуку інноваційних форм і методів навчання); суспільно-політичних (творення суверенної держави, переходу від

тоталітаризму до демократії) та соціально-економічних (економічної кризи, несприятливої демографічної ситуації, погіршення соціального захисту учасників навчально-виховного процесу).

Розбудова національної школи у 1991–2001 рр. зумовила інтенсивне розроблення нормативно-правової бази (Закону України «Про освіту», 1991 (суттєво оновлений у 1996 р.); Концепції середньої загальноосвітньої школи України, 1991; Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), 1993; Закону України «Про загальну середню освіту», 1999; Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа), 2001), де визначалися концептуальні засади розвитку початкової освіти в Україні. У цей час формувалася методологічний та науково-методичний супровід початкової освіти. Цьому, зокрема, сприяло створення у 1992 р. АПН України. Особливу роль у науково-методичному забезпеченні розбудови національної початкової освіти відіграли наукові співробітники лабораторії навчання і виховання молодших школярів Інституту педагогіки АПН України (Т. М. Байбара, Н. М. Бібік, М. С. Вашуленко, Н. С. Коваль, Л. П. Кочіна, О. Ю. Прищепа, О. Я. Савченко, В. П. Тищенко та ін.). Концептуальні засади розвитку початкової освіти знайшли відображення у працях провідних українських фахівців у галузі початкової освіти – Т. М. Байбари, Н. М. Бібік, М. С. Вашуленка, О. Я. Савченко та ін. Важливо, що до розбудови української початкової школи долучалися й окремі педагоги, а також педагогічні колективи навчальних закладів.

Доведено, що відбулася переорієнтація *цілей* початкової освіти. Пріоритетне місце посіли цілі *особистісного розвитку* молодшого школяра (природні задатки й здібності, національна ідентичність, самовираження). *Освітні завдання* полягали у формуванні предметних та загальнонавчальних умінь і навичок з домінуванням останніх, що сприяло оволодінню розгорнутою навчальною діяльністю – умінням вчитися. Важливо, що в умовах різнотипності навчальних закладів, було визначено *освітні результати* школи I ступеня, актуалізовані О. Я. Савченко (1990) та закріплені в Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа). В умовах розбудови української державності особливого значення набувало розв'язання завдань національного виховання; нагальними стали завдання екологічного виховання.

Цілі, зміст освіти, навчально-виховний процес були пронизані формуванням у молодших школярів *цінностей* демократичного суспільства (загальнолюдських, національних, громадянських, екологічних, особистісних). Позбулися радянських ідеологічних нашарувань і набули нового забарвлення моральні, трудові, оздоровчі, естетичні цінності. Важливо, що зі зміною освітньої парадигми, гуманізацією суспільного життя учень почав розглядатися як головна цінність початкової освіти.

Початкова освіта ґрунтувалася на *принципах* деполітизації, демократизації, дитиноцентризму, гуманізації, національної спрямованості, різнотипності освіти, світськості, доступності, обов'язковості, наступності, що в сукупності формували нову освітню парадигму.

Установлено, що трансформаційні процеси стосувалися також *організації початкової освіти*: перехід до єдиної чотирирічної тривалості та навчання дітей з шести років з 2001 р.; різнотипність навчальних закладів для здобуття початкової освіти (середні загальноосвітні школи I-III ступенів; спеціалізовані школи; навчально-виховні комплекси, переважно «дитячий садок – початкова школа»; спеціальні школи; школи-інтернати та ін.); збільшення шкіл і класів з українською мовою навчання; скорочення чисельності молодших школярів (на 22%); створення умов для здобуття початкової освіти обдарованими дітьми, дітьми національних меншин; започаткування програми «Шкільний автобус»; загострення проблеми соціального захисту учнів і вчителів; руйнування навчальної та матеріально-технічної бази навчальних закладів.

Особлива роль у період розбудови української національної початкової школи відводилася *модернізації змісту освіти* на нових методологічних (деполітизація, деідеологізація, національна спрямованість, дитиноцентризм, відповідність соціальним запитам демократичного суспільства) і дидактичних (варіативність, гуманітаризація, гуманізація, диференціація, інтеграція) *засадах*.

Суттєвих змін зазнали *навчальні плани*, а саме: виокремлення у їх структурі державного й шкільного компонентів, які з 1998 р. відповідно до вимог державних стандартів трансформувалися в інваріантну та варіативну частини; визначення обов'язкових і вибіркового (з 1993 р. до 1997 р. – вибірково-обов'язкових) навчальних предметів; уведення нових курсів суспільствознавчого, людинознавчого, українознавчого, оздоровчого спрямування, що мали переважно інтегрований характер; перегляд співвідношення годин на державний (інваріантний) й шкільний (варіативний) компоненти та між предметними циклами (на користь предметів гуманітарного спрямування); зменшення тижневого навчального навантаження. У досліджуваній період запроваджувалися варіативні навчальні плани.

Відповідно до навчальних планів розроблялися *програми*, у яких було приділено більшу увагу формуванню у молодших школярів загальнонавчальних умінь і навичок; вилучено інформацію політичного характеру; зміст навчальних предметів наповнено українознавчим матеріалом; посилено виховний та аксіологічний складники. Науковими співробітниками лабораторії навчання і виховання молодших школярів Інституту педагогіки АПН України (Н. М. Бібік, М. В. Богдановичем, М. С. Вашуленком, Н. С. Коваль, Л. П. Кочіною, Н. П. Листопад, В. О. Мартиненко, О. Ю. Прищепю, О. Я. Савченко, В. П. Тищенко) укладено єдині програми для трирічної та чотирирічної початкової школи. Демократизація в освіті сприяла появі значної кількості варіативних програм, розроблених як окремими науковцями й практиками, так і авторськими колективами.

У перше десятиліття державної незалежності українськими авторами (Н. М. Бібік, М. В. Богдановичем, М. С. Вашуленком, Оксаною Верес, С. С. Жовнір-Кострубою, М. А. Кириченком, Н. С. Коваль, Д. В. Луциком, І. Т. Міщенком, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, Д. С. Чередниченком та ін.)

підготовлено *навчальну літературу* нового покоління; створено нові типи навчальних книжок – паралельні (або альтернативні), дворівневі (М. В. Богданович), інтегровані (Н. М. Бібік, М. С. Вашуленко, Н. С. Коваль, Л. П. Кочіна, В. П. Тименко), загальнорозвивального спрямування (О. Я. Савченко); укладено єдині підручники для трирічної та чотирирічної початкової школи. З другої половини 90-х рр. ХХ ст. вводилася процедура грифування навчальної літератури, обов'язкової її апробації в навчально-виховному процесі; поверталися оплата за користування підручниками та їх вільний продаж.

Якісно новим шляхом оновлення змісту освіти стала його *стандартизація*, яка в умовах варіативності освітньої системи сприяла забезпеченню єдиного освітнього простору в державі, визначенню обов'язкового й достатнього рівня загальноосвітньої підготовки молодших школярів, відходу від предметоцентризму й дозволяла представити зміст освіти цілісно. Важливу роль у розробленні Державного стандарту початкової загальної освіти, створенні програм і підручників, що відповідали вимогам стандарту, відіграли провідні українські вчені у галузі початкової освіти, наукові співробітники лабораторії навчання і виховання молодших школярів Інституту педагогіки АПН України: Н. М. Бібік, М. С. Вашуленко, Н. С. Коваль, Л. М. Кочіна, О. Ю. Прищепа, О. Я. Савченко, В. П. Тименко, О. Н. Хорошковська та ін. Упровадження стандарту в шкільну практику розпочалося з 2001 р.

Обґрунтовано та структуровано трансформації, що сталися у *навчально-виховному процесі* в початковій школі: в *організації* (у *структурі* та *тривалості навчального року* – поділ на чверті, півріччя або семестри, з 2001 р. – перехід до семестрової системи; скорочення навчального року для учнів I класу до 30 тижнів, встановлення з 2001 р. єдиної тривалості для всіх початкових класів – 175 днів; збільшення канікул протягом навчального року до 30 днів; у *наповнюваності класів* – до 25 учнів, з 1997 р. – 30; у *тривалості навчального тижня* – поступовий перехід від шестиденного до п'ятиденного режиму роботи; у *тривалості уроку* – зменшення з 1999 р. до 40 хвилин; у *формах навчання* – можливість здобувати початкову освіту за індивідуальною формою навчання); *методах навчання* (удосконалення та адаптування до нових цілей і змісту початкової освіти, поширення гри, апробування методу проєктів); *формах організації навчання* (урізноманітнення уроку за змістом, структурою і способами діяльності; упровадження інтегрованих уроків; поширення нестандартних уроків, екскурсій та олімпіад; скасування обов'язкових домашніх завдань у I класі чотирирічної та першій чверті I класу трирічної початкової школи); *контролі та оцінюванні* навчальних результатів молодших школярів (запровадження тестів; введення підсумкової атестації учнів наприкінці року та з 2000 р. – державної підсумкової атестації для учнів III(IV) класів; перехід до вербального оцінювання у I класі трирічної початкової школи; з 1999 р. – оцінювання знань учнів у балах лише з предметів інваріантної частини навчального плану; з 2000 р. – введення характеристики щодо рівня розвитку

учня та результатів оволодіння ним компонентами навчальної діяльності після закінчення I класу, переведення всіх учнів до наступного класу незалежно від оцінок, що дозволило ліквідувати явище «другорічництва»; з 2001 р. – запровадження 12-бальної системи оцінювання; виведення оцінки за поведінку з переліку «обов'язкових»).

Окреслені зміни створили підґрунтя для розвитку початкової освіти з урахуванням її нової структури та змісту з 2001 р., що може бути в подальшому предметом історико-педагогічного дослідження.

ВИСНОВКИ

Комплексне розкриття розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. дозволяє зробити такі висновки:

1. Історіографічний пошук засвідчив, що організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти як ланки у структурі загальної середньої освіти України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. як окрема історико-педагогічна наукова проблема комплексно й відповідно до запропонованої логіко-структурної моделі та періодизації не досліджувалася. Системний аналіз цієї проблеми уможливлений залученням значного масиву різнопланових джерел (законодавчих і нормативних документів, справочинної документації, статистичних матеріалів, навчальної та методичної літератури, матеріалів періодичних видань, наукових праць фахівців у галузі початкової освіти 1954–2001 рр., інтерпретаційних джерел), частина з яких уперше введена до наукового обігу.

Концептуальні основи дослідження вибудовано на поняттєво-категорійному апараті (початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес); на сукупності адекватних предмету й меті теоретичних підходів (джерелознавчому, історіографічному, системному, синергетичному, культурологічному, парадигмальному, аксіологічному), принципів (історизму, об'єктивності, поєднання історичного й логічного, системності), методів дослідження (загальнонаукових і спеціальних: історико-структурному, конструктивно-генетичному, порівняльно-зіставному, історико-генетичному та ін.); логіко-структурній моделі (чинниках розвитку початкової освіти; цільовому, організаційному, змістовому, процесуальному компонентах; тенденціях розвитку початкової освіти); періодизації розвитку початкової освіти.

2. У процесі дослідження з урахуванням критеріїв (суспільно-політичних змін, державної освітньої політики, нормативно-правової бази, напрямів розвитку школи та педагогічної науки) розроблено періодизацію розвитку початкової освіти в Україні у 1954–2001 рр., встановлено тенденції кожного періоду:

– I період (1954–1964) – початкова освіта в контексті шкільної реформи (втрата початковою освітою функційної самостійності зумовила перегляд її цілей, завдань і принципів, розвантаження, оновлення та стабілізацію змісту початкової освіти);

– II період (1964–1984) – структурно-змістові трансформації в початковій освіті (часткові зміни у цілях, принципах та організації початкової освіти з огляду на структурну перебудову школи, реформування змісту освіти в умовах переходу до трирічної початкової школи, удосконалення методів і форм організації навчання, здійснення українськими психологами й педагогами експериментальних досліджень у галузі початкової освіти, що вплинули на її структуру, зміст освіти, організацію навчально-виховного процесу);

– III період (1984–1991) – початкова освіта в руслі перебудовчих процесів освітньої галузі (оновлення теоретичних засад діяльності початкової освіти; розроблення змісту освіти в умовах двотипності початкової школи на нових методологічних і дидактичних принципах; започаткування варіативності навчально-виховного процесу);

– IV період (1991–2001) – розвиток початкової освіти в умовах державної незалежності України (розбудова національної початкової школи на нових законодавчо-нормативних і концептуальних засадах; трансформування організаційних засад початкової освіти; модернізація змісту початкової освіти; зміни в організації навчально-виховного процесу, формах і методах навчання, контролі та оцінюванні навчальних результатів молодших школярів).

3. Установлено, що *цїлі* як визначальний складник у системі початкової освіти формувалися під впливом державної освітньої політики, потреб суспільства, шкільної практики, наукових досліджень у галузі початкової освіти. Інваріантними цілями початкової освіти в обраних хронологічних межах залишалися всебічний розвиток дітей молодшого шкільного віку; виховання у них високих моральних якостей, розвиток їхніх розумових і фізичних здібностей, що відповідно до пануючого суспільно-політичного ладу набувало комуністичного або національного забарвлення. Початкова освіта, інтегрувавшись у систему загальної середньої освіти на початку 50-х рр. ХХ ст., передбачала формування базису знань, умінь і навичок, необхідних для оволодіння основами наук у наступних класах школи. З другої половини 70-х рр. ХХ ст. початкова освіта розглядається не лише як підготовчий ступінь в структурі загальної середньої освіти, а і як така, що визначає подальший успіх у навчанні та житті особистості. У цей час до цілей початкової освіти вводилося формування інтегрального уміння вчитися. На тлі перебудовчих процесів у освітній галузі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. поряд з означеними цілями пріоритетне місце відводилося формуванню особистості дитини, створенню умов для її самовираження, розвитку її інтересів і здібностей, що реалізовувалися у практичній площині в незалежній Україні.

Відповідно до загальної мети уточнювалися *завдання* початкової освіти. До освітніх завдань, що у 50-х – 70-х рр. ХХ ст. полягали у формуванні предметних знань, умінь і навичок, у другій половині 80-х рр. ХХ ст. додано загальнонавчальні уміння й навички, які в 90-х рр. ХХ ст. набули пріоритетності над предметними та сприяли оволодінню розгорнутою навчальною діяльністю –

умінням учитися. Принципово важливим в умовах різнотипності навчальних закладів у 90-х рр. ХХ ст. стало визначення освітніх результатів початкової освіти.

У єдності з освітніми початкова освіта передбачала розв'язання виховних завдань, що часом превалювали над першими. Основна увага в 50-х – 80-х рр. ХХ ст. спрямовувалася на комуністичне виховання молодших школярів, органічними складниками якого були інтернаціональне, атеїстичне, розумове, моральне, фізичне, естетичне та трудове виховання. З відродженням української державності особливе значення надавалося національному вихованню, актуалізувалося екологічне, нового змісту набули моральне, фізичне, естетичне та трудове виховання. Під впливом теорії розвивального навчання та результатів експериментальних досліджень російських і українських учених до завдань початкової освіти на початку 70-х рр. ХХ ст. уведено розвивальні.

Виявлено, що у 50-х – 80-х рр. ХХ ст. у молодших школярів культивувалися *цінності*, пріоритетні для тоталітарної держави (конформізм, домінування інтересів держави, колективу над індивідуальними та ін.) й водночас базові моральні, трудові, оздоровчі, естетичні цінності. У незалежній Україні у молодших школярів почали формуватися цінності демократичного суспільства – загальнолюдські у поєднанні з національними, громадянськими, екологічними та особистісними. Зі зміною освітньої парадигми, гуманізацією суспільного життя дитина ставала головною цінністю навчально-виховного процесу.

Доведено, що початкова освіта ґрунтувалася на системі *принципів*, які визначали особливості її організації, змісту освіти, здійснення навчально-виховного процесу, а саме:

- обов'язковості, доступності, безкоштовності, спільного навчання дітей обох статей, зовнішньої диференціації, реалізовані в радянський час і в незалежній Україні, суть їх з часом не змінювалася;

- радянізації, уніфікації, русифікації, атеїзації, політехнізації, проголошені й реалізовані за радянської доби;

- деполітизації, демократизації, національної спрямованості, гуманізації, дитиноцентризму, різнотипності освіти, наступності, світськості, актуалізовані частково під час «хрущовської» реформи й особливо в період зародження демократичних змін в освітній галузі наприкінці 80-х рр. ХХ ст., стали підґрунтям для розбудови національної початкової школи та реалізовані в незалежній Україні.

4. Здійснений аналіз дав змогу простежити трансформації в *організації* початкової освіти. Установлено, що змінювалася тривалість початкової освіти (у 1971 р. відбувся перехід від чотирирічного до трирічного терміну навчання, а з 1986 р. – повернення до чотирирічної початкової освіти). Початок систематичного шкільного навчання відбувався з семи років. З 1986 р. до школи почали приймати дітей шестирічного віку, які навчалися в чотирирічних початкових школах. З 2001 р. оптимальним початком навчання було визнано вік шість років у чотирирічній початковій школі.

Аргументовано, що у 1954–2001 рр. створювалися умови для отримання початкової освіти різними категоріями дітей молодшого шкільного віку у

відповідних типах навчальних закладів (початкових, семирічних/восьмирічних, середніх школах, які з 1991 р. інтегрувалися в єдиний тип – середню загальноосвітню школу I-III ступенів; школах-інтернатах; школах подовженого дня; спеціальних школах; навчально-виховних комплексах; спеціалізованих школах та ін.).

У 50-х – 60-х рр. XX ст. понад 80 % молодших школярів навчалися у семирічних/восьмирічних і середніх школах переважно в сільській місцевості. З кінця 60-х рр. XX ст. основним типом навчального закладу для здобуття початкової освіти стала міська середня школа. Чисельність учнів початкових класів мала хвилеподібний характер та залежала від демографічної ситуації й тривалості початкової освіти.

Державна освітня політика була зорієнтована на забезпечення початкової освіти необхідною кількістю вчителів, на покращення їхньої підготовки, на підвищення фахового рівня класоводів; у 50-х – 70-х рр. XX ст. на поліпшення їхнього соціального захисту, що зумовило піднесення ролі й авторитету вчителя, престижу педагогічної професії у суспільстві.

Навчальне та матеріально-технічне забезпечення початкової освіти переважно залежало від (зростання, зменшення, відсутності) видатків на розвиток освітньої галузі, що сприяло покращенню у 50-х – 60-х рр., зміцненню у 70-х – на початку 80-х рр. та його погіршенню у другій половині 80-х – 90-х рр. XX ст.

5. Схарактеризовано розвиток *змісту початкової освіти*, базові складники якого зазнали суттєвих змін, зокрема:

– теорії його формування – від дидактичного матеріалізму у 50-х – 60-х рр., поєднання теорій матеріальної й формальної освіти з домінуванням першої у 70-х – 80-х рр. до єдності дидактичного матеріалізму і формалізму з педоцентричним наповненням у 90-х рр. XX ст.;

– принципи добору та структурування – методологічні (від політизації, русифікації, уніфікації, з 70-х рр. відповідності соціальним запитам і потребам розвитку суспільства, що стали основоположними у радянський час, до деполітизації, національної спрямованості, відповідності соціальним запитам демократичного суспільства, проголошених наприкінці 80-х рр. XX ст. та реалізованих у незалежній Україні) та дидактичні (систематичність і послідовність; поєднання загальноосвітньої підготовки з політехнічною спрямованістю та трудовим вихованням, актуалізований під час «хрущовської» реформи; єдність навчання і виховання, трансформований у другій половині 60-х рр. у єдність навчання, виховання і розвитку; зв'язок навчального матеріалу з життям; відповідність віковим особливостям учнів; з початку 70-х рр. – науковість, розвивальний характер навчання; з початку 80-х рр. – багатокомпонентність; проголошені наприкінці 80-х рр. і реалізовані в 90-х рр. – варіативність, гуманітаризація, гуманізація, диференціація, інтеграція).

Зміст початкової освіти у радянський час формувався на загальносоюзному рівні, за винятком української та російської мов. З кінця 80-х рр. XX ст. він

визначався на республіканському рівні, з 1991 р. – на державному спільно з науковцями та на шкільному рівні.

Установлено, що в 50-х – 80-х рр. ХХ ст. у навчальних планах відбувалися часткові модифікації в переліку предметів, розподілі їх за роками навчання; у тижневій і річній кількості годин. Зародження демократичних змін в освітній галузі наприкінці 80-х рр. ХХ ст. зумовило суттєві трансформації у навчальних планах, зокрема: в структурі – виокремлення союзно-республіканського, з 1991 р. – державного, і шкільного компонентів (з 1998 р. трансформувалися в інваріантну та варіативну частину); у пріоритетності навчальних предметів – обов'язкові та вибіркові (вибірково-обов'язкові); у переліку предметів (при збереженні традиційних, уведення нових (переважно інтегрованих) курсів суспільствознавчого, людинознавчого, українознавчого, оздоровчого спрямування); у співвідношенні між предметними циклами; у тижневому навантаженні. У 1954–2001 рр. навчальні плани були багатопредметними.

Відповідно до навчальних планів розроблялися програми, які зазнавали змін у кожний період розвитку початкової освіти, а саме: розвантаження від складного й другорядного навчального матеріалу або підвищення рівня складності та узагальнення навчального матеріалу; вилучення застарілої інформації; усунення зайвої концентричності; зменшення або збільшення обсягу теоретичних відомостей; посилення практичної спрямованості; адаптування знань, умінь і навичок до вікових особливостей учнів; з початку 70-х рр. – прискорення темпу засвоєння навчального матеріалу, посилення його розвивального характеру; у 80-х рр. – визначення переліку знань та умінь, якими мали оволодіти молодші школярі упродовж кожного навчального року; уведення нового структурного компонента «Вимоги до знань, умінь і навичок учнів»; у 90-х рр. ХХ ст. – акцентування уваги на формуванні загальнонавчальних умінь і навичок; наповнення навчальних предметів українознавчим змістом.

Навчальна література для початкових класів у 50-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. готувалася переважно українськими авторами (за винятком підручників і навчальних посібників з географії, історії, природознавства (до початку 70-х рр.) і математики (до середини 80-х рр.)), які розроблялися на загальносоюзному рівні та перекладалися українською мовою для шкіл УРСР), що дозволяло частково враховувати національні особливості молодших школярів. Навчальні книжки багаторазово перевидавалися за авторства одних і тих самих учених, методистів, часом без суттєвих змін. У середині 80-х – 90-х рр. ХХ ст. відбулося суттєве оновлення підруничкового фонду для початкової школи та підготовка нового покоління навчальної літератури українськими авторами; створення нових типів підручників і навчальних посібників – паралельних або альтернативних, дворівневих, інтегрованих, загальнорозвивального спрямування.

Якісно новим явищем у розвитку змісту освіти в 90-х рр. ХХ ст. стало розроблення державних стандартів, упровадження яких у початковій освіті розпочалося з 2001 р.

6. Доведено, що у пошуках оптимальної *організації навчального-виховного процесу*, приведення її до вікових, з 90-х рр. – індивідуальних особливостей і потреб молодших школярів неодноразово відбувалися зміни у:

- структурі та тривалості навчального року (у 50-х – 80-х рр. навчальний рік поділявся на чверті, у 90-х рр. за рішенням навчального закладу – на чверті, півріччя або семестри, з 2001 р. – встановлено семестрову систему; скорочення тривалості навчального року; запровадження різної тривалості для учнів I класу трирічної і чотирирічної початкової школи; зростання тривалості канікул протягом навчального року; уведення додаткових канікул для шестирічних учнів);

- наповнюваності класів (гранична наповнюваність – 40 учнів у класі, з 1986 р. – 30, з 1991 р. – 20, з 1994 р. – 25, з 1997 р. – 30);

- тривалості навчального тижня (шестиденний навчальний тиждень, з кінця 80-х рр. – поступовий перехід до п'ятиденного режиму навчання);

- тривалості уроку (45 хвилин, з 1999 р. – 40 хвилин; у I класах в 60-х рр. та з 1986 р. – 35 хвилин);

- формах навчання (групова, з можливістю навчатися індивідуально хворим дітям; з 1991 р. – індивідуальна форма навчання передбачена для всіх учнів).

З'ясовано, що в навчально-виховному процесі використовувалися такі *методи навчання*: словесні (розповідь, пояснення, бесіда), які домінували над іншими; практичні (вправи, практичні роботи, досліди); наочні (ілюстрація, демонстрація, спостереження); робота з книжкою; гра (у 50-х – 60-х рр. недооцінювалася через недостатнє її обґрунтування в теорії та застосовувалася переважно творчими класоводами, у 80-х – 90-х набула поширення у зв'язку з приходом до школи шестирічних учнів); метод проектів (апробувався в початкових класах наприкінці 90-х рр. XX ст.). У кожний період розвитку початкової освіти науковці й практики працювали над удосконаленням методів навчання та здійснювали пошук нових, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності учнів, самостійного набуття ними знань тощо. Результати наукових пошуків українських педагогів і психологів сприяли запровадженню в навчально-виховний процес з 70-х рр. XX ст. елементів проблемного та програмованого навчання, актуалізації індивідуального й диференційованого підходів у навчанні молодших школярів.

Основною *формою організації навчання* у початкових класах був урок, що постійно удосконалювався відповідно до вимог часу та розвитку педагогічної науки, зокрема його структура, зміст, методика проведення. З 80-х рр. набули поширення нестандартні уроки, з 90-х рр. – інтегровані уроки. Поряд з уроком використовувалися екскурсії; у першій половині 60-х рр. – навчальні гуртки, зустрічі з цікавими людьми; у 80-х – 90-х рр. XX ст. – олімпіади, навчальні конкурси.

Виявлено зміни в *контролі та оцінюванні* навчальних результатів молодших школярів: скасування екзаменів у IV класах; розроблення у 50-х – 60-х рр. єдиних вимог до оцінювання знань учнів; запровадження з 70-х рр. нових методів контролю – машинний і безмашинний програмований контроль;

актуалізація стимулювальної функції контролю й оцінювання в другій половині 70-х рр.; поступовий відхід від бального оцінювання в I класі, особливо з другої половини 80-х рр. у зв'язку з приходом до школи шестирічних учнів; існування до початку 90-х рр. обов'язкової оцінки за поведінку; уведення підсумкової атестації учнів наприкінці року та з 2000 р. – державної підсумкової атестації для учнів III(IV) класів; запровадження 12-бальної системи оцінювання з 2001 р.

7. Вагомий внесок у розвиток початкової освіти здійснили українські вчені НДІ педагогіки УРСР/Інституту педагогіки АПН України (Т. М. Байбара, Н. М. Бібік, М. В. Богданович, І. З. Василенко, М. С. Вашуленко, Н. І. Волошанівська, Т. Ю. Горбунцова, С. С. Коваленко, Н. С. Коваль, Л. М. Кочіна, М. М. Левшин, В. І. Помагайба, О. Ю. Прищепа, О. Г. Раввінов, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, В. П. Тименко та ін.) та НДІ психології/Інституту психології АПН України (Ю. З. Гільбух, Г. С. Костюк, О. В. Скрипченко та ін.). Зокрема завдяки їм:

– у 1954–1964 рр. – активізувалася науково-дослідна робота з питань навчання і виховання учнів початкових класів; доопрацьовувалися навчальні плани й програми; створювалися підручники для молодших школярів; готувалися методичні посібники для вчителів; ініціювалися, організовувалися та проводилися різного рівня наради, педагогічні читання, конференції з актуальних проблем початкової освіти;

– у 1964–1984 рр. – здійснювалося теоретичне обґрунтування змісту освіти; розроблялися та експериментально перевірялися нові програми, підручники та навчальні посібники для трирічної, з кінця 70-х рр. – чотирирічної початкової школи; ініціювалися, організовувалися та проводилися локальні й масштабні експериментальні дослідження щодо зміни тривалості початкової освіти та початку систематичного шкільного навчання, оновлення змісту освіти, доцільності функціонування класів вирівнювання; розроблявся зміст і науково-методичне забезпечення для навчання шестирічних учнів у школах з українською мовою навчання;

– у 1984–1991 рр. – відбувався науковий супровід переходу до чотирирічної початкової школи та навчання дітей з шести років; створювався навчально-методичний комплекс для чотирирічної початкової школи; розроблялася Концепція школи I ступеня (О. Я. Савченко);

– у 1991–2001 рр. – визначалися нові концептуальні засади розвитку початкової освіти; здійснювалася модернізація змісту початкової освіти на нових методологічних і дидактичних засадах; відбувалася підготовка нового покоління навчальної літератури; розроблявся Державний стандарт початкової загальної освіти; створювалося підґрунтя для переходу початкової освіти на нову структуру та зміст з 2001 р.

8. Узагальнення результатів наукового дослідження дозволили визначити *загальні тенденції* розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., які структуруємо за такими компонентами:

– цільовий – спрямованість початкової освіти на всебічний розвиток молодших школярів, формування у них базису знань, умінь і навичок, системи цінностей і якостей, на покращення якості освітніх результатів; забезпечення обов'язковості, доступності та безкоштовності початкової освіти; часткова реалізація принципу наступності початкової освіти з дошкіллям та ланками загальної середньої освіти;

– організаційний – пошук науковцями й практиками оптимальної тривалості навчання та віку вступу дітей до школи; створення державою умов для здобуття початкової освіти різними категоріями дітей у відповідних типах шкіл; спрямованість державної політики на підвищення освітнього рівня вчителів початкових класів; відставання їхньої підготовки від потреб шкільної практики; залежність рівня соціального захисту молодших школярів і вчителів, навчального та матеріально-технічного забезпечення початкової освіти переважно від видатків на розвиток освітньої галузі;

– змістовий – превалювання знаннєвого підходу в змісті початкової освіти; залучення до розроблення змісту освіти фахівців у галузі початкової освіти; системний підхід у реформуванні змісту початкової освіти; багатопредметність; хвилеподібний характер навчального навантаження молодших школярів; поділ навчальних предметів на «основні» та «другорядні»; поступовий відхід від предметоцентризму;

– процесуальний – пошук оптимальної організації навчально-виховного процесу в початковій школі (тривалості та структури навчального року, тижня, дня, уроку; наповнюваності класів; форм навчання); удосконалення методів навчання та пошук нових з метою активізації пізнавальної діяльності молодших школярів; домінування уроку як основної форми організації навчання у початкових класах; модернізація системи контролю та оцінювання навчальних результатів молодших школярів.

Розуміння загальних тенденцій розвитку початкової освіти в Україні в обраних хронологічних межах, механізмів їх реалізації дає змогу глибоко проаналізувати сучасні реформаційні процеси в початковій школі. Пріоритетними напрямками поступу початкової освіти мають стати: зорієнтованість на покращення якості освітніх результатів; ґрунтування на засадах демократизму, гуманізму, дитиноцентризму, національної спрямованості, обов'язковості, доступності та безкоштовності; залучення освітянської та батьківської громадськості до обговорення організаційних і педагогічних засад реформування початкової освіти; забезпечення наступності початкової освіти з дошкіллям та ланками загальної середньої освіти; охоплення дітей передшкільною освітою задля вирівнювання їхніх стартових можливостей при вступі до школи; здійснення соціального захисту учнів і вчителів початкових класів; завчасна підготовка вчителів до впровадження новацій, підвищення їхнього статусу й авторитету в суспільстві; залучення до розроблення змісту початкової освіти фахівців, зокрема до створення навчальних програм і підручників; урахування у змісті початкової освіти сучасних вимог суспільства;

передування експериментальних досліджень упровадженню новацій у системі початкової освіти з подальшим моніторингом якості здійснених змін.

Проведене дослідження не вичерпує усі аспекти окресленої проблеми, відкриваючи простір для ґрунтовних розвідок з розвитку початкової освіти в Україні. Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні розвитку початкової освіти для дітей національних меншин, організаційно-педагогічних засад функціонування малочисельних шкіл, у здійсненні порівняльного аналізу еволюції початкової освіти в Україні та зарубіжних країнах.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

Монографія

1. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект: монографія / НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України; за ред. Л. Д. Березівської. Київ: Фенікс, 2019. 384 с., 36 с. дод.

Розділ колективної монографії

2. Havrylenko T. L. The development of primary education in Ukraine in the context of experimental studies of Ukrainian teachers (mid 60's – first half of 80-ies of the XXth century): Chapter 1. *Innovations in education*: monograph / Havrylenko T., Grevtsova I., Zaytseva O., Ovsyanitskaya L.; ed. by L. Shlossman. Vienna, 2016. Vol. 9. P. 3–19.

Статті в наукових фахових виданнях України

3. Гавриленко Т. Л. В. О. Сухомлинський про формування творчої особистості молодшого школяра. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки* / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2013. Вип. 123, т. 1. С. 133–136.

4. Гавриленко Т. Л. Генеза початкової освіти в Україні (1958–2001 роки): історіографія питання. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 19, ч. 1. С. 260–268.

5. Гавриленко Т. Л. Державна політика щодо організації початкової освіти в Українській РСР (1964–1984 рр.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 120. С. 92–96.

6. Гавриленко Т. Л. Дискусія українських освітян щодо модернізації змісту початкової освіти у 1958–1959 рр. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2013. Вип. 65. С. 213–225.

7. Гавриленко Т. Л. Експериментальні дослідження у галузі початкової освіти в Українській РСР (середина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2014. Вип. 70, ч. 2. С. 85–97.

8. Гавриленко Т. Л. Експериментальні дослідження українських учених у галузі початкової освіти: класи вирівнювання (1975–1982 рр.). *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2015. Вип. 18. С. 47–52.

9. Гавриленко Т. Л. Організація початкової освіти в Українській РСР у 1954–1964 рр. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 117. С. 302–308.

10. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 104, т. 1. С. 67–72.

11. Гавриленко Т. Л. Ретроспективний аналіз діяльності підготовчих класів як форми передшкільної освіти в Україні у радянську добу (20-ті – 80-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 122. С. 45–51.

12. Гавриленко Т. Л. Ретроспективний аналіз розвитку змісту початкової освіти в Радянській Україні у 1984–1991 рр. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. пр. / Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2015. Вип. 74. С. 115–126.

13. Гавриленко Т. Л. Реформування змісту початкової освіти в Українській РСР у 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст.: причини, хід, наслідки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. Вип. 119. С. 35–39.

14. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні в середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.: організаційний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна* : зб. наук. пр. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. Вип. 31. С. 194–209.

15. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: джерельна основа дослідження. *Педагогічний дискурс* : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. Хмельницький, 2013. Вип. 15. С. 123–128.

16. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. як історико-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* / Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 15, ч. 1. С. 234–240.

17. Гавриленко Т. Л. Становлення змісту початкової освіти в Україні в 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. Вип. 25. С. 80–86.

18. Гавриленко Т. Л. Тенденції розвитку початкової освіти в УСРР у 1920-х роках. *Історико-педагогічний альманах* / Ін-т педагогіки НАПН України, Уман. держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань, 2012. № 2. С. 133-136.

19. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 130. С. 89–95.

20. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Українській РСР у період структурної перебудови початкової ланки школи (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2014. Вип. 42, ч. 2. С. 106–112.

21. Гавриленко Т. Л. Уніфікація початкової освіти в Україні у 1930-х роках. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 101. С. 67–72.

*Статті в наукових фахових виданнях України,
які включено до міжнародних наукометричних баз даних*

22. Гавриленко Т. Л. Новації в освітньому процесі початкової школи в Україні (1991–2001 рр.). *Освітній дискурс. Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018. Вип. 9. С. 42–57. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)

23. Гавриленко Т. Л. Організаційні трансформації системи початкової освіти в перше десятиліття державної незалежності України (1991–2001). *Освітній дискурс. Гуманітарні науки* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. Вип. 10. С. 59–83. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)

*Статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку,
з якого підготовлено дисертацію*

24. Гавриленко Т. Л. Государственная политика относительно начального образования в Украинской ССР (1954–1964 гг.). *Альманах современной науки и образования*. 2014. № 4. С. 36–40.

25. Гавриленко Т. Л. К вопросу о реформировании содержания начального образования в Украинской ССР во второй половине 50-х – начале 60-х гг. ХХ ст. *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. 2013. № 1. С. 11–14.

26. Гавриленко Т. Л. Развитие начального образования в Украинской ССР в послевоенный период (1945–1953 гг.). *Вестник Актюбинского государственного педагогического института*. 2013. № 2. С. 58–69.

27. Havrylenko T. L. Leveling classes as a form of individualization of studies of pupils at primary school in Ukraine (the second half of the seventies – the eighties of the 20th century). *European science review*. 2014. № 7/8. P. 37–40.

28. Havrylenko T. L. Tendencies of primary education development in Ukraine during the period of emergence of democratic changes in social life (1984–1991). *European Journal of Education and Applied Psychology*. 2015. № 4. P. 33–36.

29. Havrylenko T. L. The Development of Primary Education in Soviet Ukraine in the mid 60's – early 80's of the 20th Century. Organizational Aspect. *Pedagogika Przeszkolna i Wczesnoszkolna*. Krakow. 2016. № 1. P. 179–192.

*Статті в наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку,
з якого підготовлено дисертацію,
що включено до міжнародних наукометричних баз даних*

30. Havrylenko T. L. Preparatory classes as a form of preschool education in Ukraine during the Soviet Period (the 1920s – 1980s): the main stages of their development. *History of Education & Children's Literature*. 2018. Vol. 13, № 2. P. 133–145. (включено до міжнародних наукометричних баз Scopus та Web of Science)

31. Havrylenko T. L. The Development of the Content of Primary Education in Ukraine during the Period of Revival of the National School (1991–2001). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2016. Vol. 4, Iss. 79. P. 26–29. (включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)

Опубліковані праці апробаційного характеру

32. Гавриленко Т. Л. Внутрішньошкільна диференціація у початковій освіті: вітчизняний досвід (70-ті – 90-ті рр. ХХ ст.). *Диференціація у шкільній освіті: історичний досвід і сучасні технології* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 16 трав. 2018 р., м. Київ / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2018. С. 11–14.

33. Гавриленко Т. Л. Джерельна база дослідження розвитку початкової освіти в Україні (1991–2001). *Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 16 трав. 2018 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2018. С. 30–32.

34. Гавриленко Т. Л. Дискусія українських освітян щодо організації та змісту початкової освіти в контексті перебудови школи (1958–1959 рр.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2013 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2013. С. 28–29.

35. Гавриленко Т. Л. До питання підготовки вчителів початкової школи в Україні: історико-педагогічний аспект. *Традиції та інновації у підготовці вчителя початкової школи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 11–13 жовт. 2012 р. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2012. С. 19–22.

36. Гавриленко Т. Л. До питання про зовнішню покласну диференціацію в початковій освіті в Україні (70-ті – 90-ті рр. ХХ ст.). *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Дню

початкової освіти, м. Ніжин, 20–21 жовт. 2016 р. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2016. С. 30–32.

37. Гавриленко Т. Л. Експериментальне дослідження щодо переходу до трирічної початкової освіти в Українській РСР (1963–1966 рр.). *1025-річчя історії освіти в Україні: традиції, сучасність та перспективи* : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка та ін. Київ, 2014. С. 206–212.

38. Гавриленко Т. Л. Зміст початкової освіти в контексті реформування школи в УРСР (1954–1964 рр.). *Цілі та результати освітніх реформ: українсько-польський діалог* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 трав. 2013 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка та ін. Київ, 2013. С. 62–69.

39. Гавриленко Т. Л. Класи вирівнювання як форма подолання неуспішності учнів початкових класів в Українській РСР (друга половина 70-х – 80-ті рр. ХХ ст.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2014 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. С. 54–55.

40. Гавриленко Т. Л. Нові тенденції розвитку змісту початкової освіти в Україні у період відродження національної школи (1991–1996 рр.). *Актуальні проблеми початкової освіти та інклюзивного навчання* : зб. тез III Міжнар. наук.-практ. конф. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2018. С. 12–14.

41. Гавриленко Т. Л. Образ Батьківщини в підручниках з читання для молодших школярів у період відродження національної школи в Україні (90-ті рр. ХХ ст.). *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. Київ, 2016. С. 56–57. URL: <http://dnpb.gov.ua/wpcontent/uploads/2016/08/ЗБІРНИК-ОСТАТОЧНИЙ.pdf> (дата звернення: 05.02.2019).

42. Гавриленко Т. Л. Особливості розвитку початкової освіти в Українській РСР (30-ті рр. ХХ ст.). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2012 р.* : наук. вид. / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2013. С. 55–56.

43. Гавриленко Т. Л. Підготовчі класи як форма передшкільної освіти в Україні в Радянську добу: основні періоди та тенденції розвитку. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2015 р.* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2015. С. 39–40.

44. Гавриленко Т. Л. Подолання неуспішності молодших школярів засобами фізичного виховання у спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту* : матеріали V Міжнар. та XIX Всеукр. пед. читань в м. Донецьку, 11–12 жовт. 2012 р. : у 4 т. / Донец. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. Донецьк, 2012. Т. 4. С. 59–62.

45. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта зарубіжжя на сторінках журналу «Початкова школа» (1969–1991 рр.). *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти* : зб. тез і анот. матеріалів XIV Всеукр. іст.-пед. наук.-практ. конф. / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2014. С. 54–55.

46. Гавриленко Т. Л. С. О. Сірополко про нову українську початкову школу. *Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 17 трав. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. Київ, 2017. С. 66–68.

47. Гавриленко Т. Л. Структурно-змістові трансформації в початковій освіті в Українській РСР (друга половина 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст.). *Методичний вісник Науково-дослідницької лабораторії дидактики початкової освіти* : матеріали Міжнар. Інтернет-конф. «Дидактика початкової школи: реалізація технологічного та компетентнісного підходів», м. Миколаїв, 10 квіт. 2015 р. / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. Вип. 1. С. 27–30.

48. Гавриленко Т. Л. Сутність поняття «початкова освіта»: історико-педагогічний контекст. *Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень* : зб. матеріалів наук.-методол. семінару з історії освіти, 25 жовт. 2017 р. / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2017. С. 12–14.

49. Гавриленко Т. Л. Трансформації в організації та змісті підготовки вчителів початкових класів в Україні в період відродження національної системи освіти (90-ті рр. ХХ ст.). *Ідея університету у Європейському і національному вимірах: традиції, сьогодення, перспективи* : зб. тез наук.-практ. конф. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. С. 17–18.

50. Гавриленко Т. Л. Цілі, цінності та принципи початкової освіти в перше десятиліття незалежної України (1991–2001). *Початкова освіта: історія, проблеми, перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., присвяч. Дню початкової освіти, м. Ніжин, 19 жовт. 2018 р. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин, 2018. С. 43–45.

51. Гавриленко Т. Л. Экспериментальные исследования украинских педагогов в области начального образования в 60-х гг. ХХ ст. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии* : сб. ст. по материалам L–LI междунар. науч.-практ. конф. / СибАК. Новосибирск, 2015. № 3/4. С. 29–35.

52. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Подготовка и социальная защита учителей начальных классов в советской Украине (1984–1991 гг.). *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 5 дек. 2018 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка; редкол. Минск: БГПУ, 2019. С. 12-17.

53. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Подготовка учителей начальных классов в Украине в 90-х гг. ХХ ст.: достижения и проблемы. *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы IV Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 27 окт. 2016 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2017. С. 16–18.

54. Гавриленко Т. Л., Куземко Л. М. Формирование системы подготовки учителей начальных классов в Украине. *Подготовка учителя начальных классов: проблемы и перспективы* : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., г. Минск, 14 нояб. 2013 г. / Белорус. гос. пед. ун-т им. Максима Танка. Минск, 2013. С. 35–37.

55. Гавриленко Т. Л., Кузьомко Л. М. Формування здоров'язбережувального середовища в Новій українській початковій школі у вимірах педагогіки Василя Сухомлинського. *Актуальні проблеми науки та освіти* : зб. матеріалів Круглого столу «Соціальна педагогіка Василя Сухомлинського», присвяч. 100-річчю з дня народж. Василя Сухомлинського / Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2018. С. 10–13.

56. Havrylenko T. L. Differentiation of education in primary school in Ukraine during the period of democratic change in educational industry (mid 80's – early 90's of XX century). *Actual aspects of pedagogy and psychology of elementary education* : materials of the international scientific conference on April 18–19, 2016. Prague, 2016. P. 8–13.

57. Havrylenko T. L. Tendencies in the development of the content of primary education in Ukraine in the first half of 1990s. *3rd International Conference «Role of nonmaterial factors in ensuring the social and psychological condition of a society»* : Conference Proceedings, October 29, 2015 / Scope Academic House. Sheffield, UK, 2015. P. 40–43.

58. Havrylenko T. L., Kuziemko L. M. Psychological and Pedagogical Researches in the Sphere of Primary Education in Ukraine (the 60s of the 20th century). *European Conference on Education and Applied Psychology : 4th International scientific conference, October 14, 2014* / «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2014. P. 21–26.

59. Havrylenko T. L., Kuziomko L. M. Formation of Healthcare Environment in Primary School in the Context of V. O. Sukhomlynskyi's Pedagogical Ideas. *Purposes, tasks and values of education in modern conditions* : materials of the II international scientific conference on October 13–14, 2015 / Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» et al. Prague, 2015. P. 80–83.

**Опубліковані праці,
які додатково відображають результати дисертації**

60. Антологія текстів з реформування освіти в Україні: програми, концепції, проекти (1991–2017) : хрестоматія / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського; [упоряд.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д., Гавриленко Т. Л. та ін.; наук. ред.: Сухомлинська О. В., Березівська Л. Д.]. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 526 с.

61. Havrylenko T. L. The Relevance of Y.F. Chepiha's Ideas in the Context of Modern Primary Education Development in Ukraine. *Modern Science – Moderní věda*. 2015. № 3. P. 38–44.

АНОТАЦІЇ

Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2019. – Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2019.

У дисертації розкрито організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти як ланки загальної середньої освіти в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. на основі авторської періодизації та розробленої логіко-структурної моделі, яка містить взаємопов'язані складники (чинники; цільовий, організаційний, змістовий, процесуальний компоненти; тенденції). Системно і в порівняльно-зіставному аналізі розкрито цілі, завдання, цінності, принципи початкової освіти в Україні у визначених хронологічних межах. Простежено організаційні трансформації в початковій освіті (тривалість навчання, вік вступу дітей до школи, типи закладів освіти, учнівський контингент, педагогічний потенціал, навчальне та матеріально-технічне забезпечення). Схарактеризовано еволюцію змісту початкової освіти (теорії його формування, принципи добору та структурування, зміни у навчальних планах і програмах, навчальній літературі). Висвітлено процесуальні аспекти діяльності початкової ланки загальної середньої освіти (організацію навчально-виховного процесу, методи та форми організації навчання, контроль і оцінювання навчальних результатів молодших школярів). Виявлено внесок українських учених (Н. М. Бібік, М. В. Богдановича, М. С. Вашуленка, Ю. З. Гільбуха, С. С. Коваленко, Г. С. Костюка, В. І. Помагайби, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко, О. В. Скрипченка, В. П. Тименка та ін.) у розвиток теорії й практики початкової освіти. Визначено загальні тенденції розвитку початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. задля їх осмислення у процесі сучасного реформування початкової школи.

Ключові слова: початкова освіта, початкова школа, організаційні та педагогічні засади розвитку початкової освіти, цілі, організація, зміст початкової освіти, навчально-виховний процес, Україна.

Havrylenko T. L. Development of primary education in Ukraine (second half of the 20th century – beginning of the 21st century). – Manuscript.

Dissertation for a Doctor of Pedagogical Science degree in specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Institute of Pedagogy of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019. – Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation describes the organizational and pedagogical principles of the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th – beginning of the 21st centuries.

The concept of the research is based on understanding primary education as a unit of general secondary education, in the context of which its development occurred as a relatively independent holistic formation driven by the pedagogical factors influenced in its turn by socio-political and socio-economic ones. At the same time, primary education is seen as a complex dynamic pedagogical system of interrelated components: target, organization, content and process. The basis for the concept is the developed logical and structural model of analysis of the development of primary education in Ukraine in the second half of the 20th- beginning of the 21st century. and the periodization of the evolution of the outlined phenomenon within the chosen chronological boundaries which underlie the structure of the research to ensure the logic of its presentation.

Taking into account the set of criteria (socio-political changes, state educational policy, regulatory framework, directions of school development and pedagogical science), periodization of the development of primary education in Ukraine in 1954–2001 was developed: I – 1954–1964 – primary education in the context school reform; II – 1964–1984 – structural and substantive transformations in primary education; III – 1984–1991 – primary education in the line with the restructuring processes of the educational branch; IV – 1991–2001 – development of primary education in the conditions of the state independence of Ukraine; the essence, the trends of each period, continuity and interdependence between them are investigated.

The research systematically and in comparative analysis revealed the aims (invariant, variational), objectives (educational, developmental), values (totalitarian – conformism, domination of interests of the state, collective over individual, etc. – democratic human society together with national, civic, environmental and personal), principles of primary education (compulsory, accessible, free of charge, external differentiation, etc., the essence of which was not changed over time; Sovietization, unification, Russification, etc. which were proclaimed and implemented during the Soviet era; democratization, national orientation, humanization, child-centrism, diversity of education, etc. established in the independent Ukraine), which determined the peculiarities of its organization, content of education, implementation of the educational process.

Based on the developed periodization, organizational transformations in primary education are highlighted: changes in the duration and age of children admittance to school; types and dynamics of the development of a network of educational institutions for obtaining primary education; categories of children enrolled in primary education, number of junior pupils, their rights and responsibilities, social protection; quantitative indicators and educational level of primary school teachers, improvement of their professional qualification, level of social protection; educational and logistical support.

The evolution of the content of primary education is revealed, namely: transformation of the theories of forming the content of education, principles of its selection and structuring (methodological and didactic), curricula and programs, textbooks and manuals.

The procedural aspects of the activity of the primary level of general secondary education are covered: organization of the educational process (structure and duration of the school year, pupils number of primary forms, duration of the school week, organization of the school day of junior pupils, duration of the lesson, forms of study); methods, means and forms of training organization; control and evaluation of learning outcomes of junior pupils.

Contribution of the Ukrainian scientists (N. M. Bibik, M. V. Bohdanovych, M. S. Vashulenko, Yu. Z. Hilbukh, S. S. Kovalenko, H. S. Kostyuk, V. I. Pomahayba, O. Ya. Savchenko, N. F. Skrypchenko, O. V. Skrypchenko, V. P. Tymenko etc.) in the development of the theory and practice of primary education was revealed.

The general tendencies of development of primary education within the studied chronological boundaries (orientation of primary education on comprehensive development of junior pupils, forming their basic knowledge and skills, system of values and qualities, ensuring obligatory, accessible and free of charge primary education; systematic approach in reforming the content of primary education, the search for the optimal organization of the educational process in primary school etc.) for their understanding in the process of modern school reform of the first level school.

Key words: primary education, primary school, organizational and pedagogical grounds of primary education development, primary education aims, organization of primary education, content primary education, educational process, Ukraine.

Підписано до друку 21.11.2019 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Ум. друк арк. 2,56. Обл.-вид. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 0123.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел. (0462) 972-664